

BIBLIOTEKA KSIĘŻY MISJONARZY U ŚW. KRZYŻA W WARSZAWIE. ZARYS PROBLEMATYKI

Warszawska Biblioteka Księży Misjonarzy, jedna z największych i najważniejszych bibliotek okresu oświecenia w Warszawie nie była dotychczas rozpoznana ani opisana monograficznie. Zachowała się natomiast wyjątkowo bogata, jak na zdewastowane księgozbiory warszawskie, dokumentacja tej biblioteki, obejmująca archiwalia i podstawowy zasób książek z tej kolekcji. Artykuł niniejszy jest komunikatem z badań podjętych nad tym zagadnieniem. Po raz pierwszy opracowanie to zostało opublikowane w 1992 r. przez Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego w zbiorze *Wyniki i perspektywy*, będącym 14 tomem serii *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi* (s. 125–159, mała poligrafia, nakład 350 egzemplarzy). W obecnej wersji tekst artykułu został częściowo zmieniony. Pominięto część opisującą dzieje Zgromadzenia Misji, a dodano fragment ukazujący przykłady znaków własnościowych na książkach z Warszawskiej Biblioteki Misjonarzy. Poprawiono też jedną błędną informację, która wkradła się do pierwszej wersji artykułu (por. przypis 46).

1 Źródła i opracowania

Dla podjętego tematu podstawowym opracowaniem jest *Księga pamiątkowa trzechsetlecia Zgromadzenia Księży Misjonarzy 1625 – 17/IV – 1925* opublikowana w 1925 r.¹ Wartość tego opracowania stanowią źródła, na jakich się opiera. Większość z nich niestety już nie istnieje, gdyż spłonęły w warszawskim domu podczas II wojny światowej, uległy rozproszению albo zniszczeniu w trudnych kolejach wojennego losu biblioteki domu stradomskiego w Krakowie. Słabością *Księgi pamiątkowej* jest jednak to, że jak informował już w 1928 r.

¹ *Księga pamiątkowa trzechsetlecia Zgromadzenia Księży Misjonarzy 1625–17/IV–1925*, Kraków 1925.

ks. Józef Gaworzewski, pisana była w pośpiechu². Jako księga jubileuszowa jest też obciążona panegiryzmem i nie zawsze prezentuje naukowy obiektywizm. W opracowaniu tym znajdują się tylko małe wzmianki o Warszawskiej Bibliotece Księży Misjonarzy. Pomimo swoich słabości *Księga pamiątkowa* stanowi ważne źródło informacji, nieobojętnych dla dziejów omawianej biblioteki.

W piśmiennictwie dawniejszym (XVIII i XIX w.) też znajdujemy tylko wzmianki o tej bibliotece³. Piszą o niej: Hugo Kollątaj, Julian Bartoszewicz, Łukasz Gołębiowski, a obszerniej – Joachim Lelewel. Również istotne dla poznania dziejów tej biblioteki są wzmianki o niej w opracowaniach współczesnych historyków Zgromadzenia – ks. A. Schletza, ks. M. Chorzępy, ks. J. Dukały oraz w nie opublikowanej jeszcze pracy ks. Stanisława Rosponda dotyczącej Polskiej Prowincji Zgromadzenia Księży Misjonarzy w latach 1685–1772⁴.

Pierwszą próbą monografii Warszawskiej Biblioteki Księży Misjonarzy była praca magisterska Marii Łusakowskiej napisana we Wrocławiu w roku 1962 pod kierunkiem prof. Karola Głombiowskiego⁵. Autorka zamierzała przedstawić możliwie pełny obraz istnienia i funkcjonowania tej największej i najstarszej biblioteki misjonarskiej w Polsce. Chciała też scharakteryzować zawartość księgozbiorów bibliotek misjonarskich, ich działalność i organizację, a także zorientować czytelnika w poczytności pewnych pozycji piśmiennictwa polskiego i obcego⁶. Oczywiście tak szeroko zarysowany plan nie był możliwy do zrealizowania, biorąc pod uwagę fakt, że praca opiera się tylko na jednym ówczesnie znanym katalogu, a właściwie tylko na jego jednej części z 1808 r. Pomimo to praca ma swoją wartość jako pierwsza próba syntezy tego tematu.

Najważniejsze źródła do dziejów Warszawskiej Biblioteki Misjonarskiej znajdują się w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim

² J. Gaworzewski, *Przyczynki do historii Domu XX Misjonarzy w Łowiczu*, „Roczniki Obydwu Zgromadzeń” (dalej cyt. ROZ) 30:1928 s. 147.

³ Omówienie tych wzmianek i dokładne cytaty znajdują się w czwartej części tego artykułu.

⁴ S. Rospond, *Polska Prowincja Zgromadzenia Księży Misjonarzy w latach 1685–1772*, Lublin 1968 (mps w Archiwum Księży Misjonarzy w Krakowie na Stradomiu, dalej cyt. AMS).

⁵ M. Łusakowska, *Biblioteka Zgromadzenia Księży Misjonarzy w Domu Głównym w Warszawie w świetle katalogu z 1808 roku*, Wrocław 1962 (mps) Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. K. Głombiowskiego, dostępna w Bibliotece Instytutu Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego oraz w Archiwum „Naszej Przeszłości” w Krakowie.

⁶ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 25.

i w Archiwum Księży Misjonarzy przy Bibliotece w Krakowie na Stradomiu. Z obecnie dostępnych archiwaliów warszawskich dotyczących tego tematu M. Łusakowska wykorzystała tylko część. Nie znana jej też była większość archiwaliów krakowskich.

W swojej pracy wykorzystała „Catalogus librorum qui continentur in parte superiori Bibliothecae Varsoviensis Sanctae Crucis Congregationis Missionis Anno 1808° conscriptus”⁷. Katalog ten jest tylko jedną częścią ówczesnego katalogu biblioteki. Łusakowska zdawała sobie z tego sprawę⁸, ale nie знаła jego drugiej części. W swojej pracy podaje dokładny opis formalny katalogu z 1808 r. i obszerną analizę jego treści.

Ponadto znała i opisała księgę: „Adnotacja wypożyczonych książek z Biblioteki Księży Misjonarzy 1840–1860”⁹. Analizuje także dwa spisy spuścizn: „Wyszczególnienie Xiążek, które po śp. Wielm. JXdzu Żórawskim Dziekanie Kapituły Warszawskiej dostały się do Biblioteki XX Misyonarzów Warszawskich przy Kościele S° Krzyża” – (wersja samodzielna)¹⁰, oraz „Książki po śp. A. Kunigh dane do Biblioteki XX Misyonarzy w Warszawie”¹¹. Wszystkie te dokumenty są do dziś dostępne w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim. M. Łusakowska znała też zachowane karty katalogowe prawdopodobnie z katalogu kartkowego biblioteki misjonarskiej. W swej pracy podaje ich opis i fotograficzną reprodukcję kilku przykładów¹².

⁷ Archiwum Archidiecezji Warszawskiej (dalej cyt. AAW) rps 47 Catalogus librorum qui continentur in parte superiori Bibliothecae Varsoviensis Sanctae Crucis Congregationis Missionis Anno 1808° conscriptus. Zawartość katalogu jest uporządkowana według następujących działów: a. Politici; b. etc. Historici profani, Chronica, Nemoralia; c. Geographi, Itineraria; e. et f. Dictionaria Scientiarum, atque variarum linguarum; g. Poetae et Romanenses; h. Philosophi; i. Rhetores; k. Philologi; l. Naturalistae, Medici; m. et n. Ius Civile Romanum, Polonicum, Borussicum; q. Ascetae Poloni; r. Apologistae Christiani; s. Mathematici; t. Philosophi; V. et Vv. Historia profana, Memoralia; X. et Z. Theologi Speculativi et Morales Authores Graeci potissimum Classici.

⁸ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 39.

⁹ AAW rps 469 Adnotacja wypożyczonych książek z Biblioteki Księży Misjonarzy 1840–1860 (Analizę zawartości tej księgi podaje M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 118–122).

¹⁰ AAW rps 1067–2 Wyszczególnienie książek, które po śp. Wielm. JXdzu Żórawskim, Dziekanie Kapituły Warszawskiej, dostały się do Biblioteki XX Misyonarzów Warszawskich przy Kościele Św. Krzyża (Analizę zawartości tego spisu podaje M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 31–33).

¹¹ AAW rps 1067–3 Książki po śp. A. Kunigh dane do Biblioteki XX Misyonarzy w Warszawie (Analizę zawartości tego spisu podaje M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 33–34).

¹² M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 37.

Autorka nie badała prawdopodobnie z autopsji księgozbioru misjonarskiego zachowanego w dużej części w Bibliotece Seminarium Duchownego Św. Jana w Warszawie¹³, poprzestając na zewnętrznym opisie tego zbioru. Księgozbiór ten jest przemieszany z innymi zbiorami zakonnymi wchodzącymi w skład tej biblioteki. Nie cały ten zbiór jest już opracowany, a istniejąca w tej chwili kartoteka bardzo rzadko podaje informacje o proveniencji. Utrudnia to określenie wielkości zachowanego zbioru misjonarskiego i przebadanie jego obecnej wartości. Podana orientacyjnie przez M. Łusakowską liczba 10 000 woluminów wydaje się zaniżona¹⁴.

Tym spostrzeżeniem przechodzimy do omówienia źródeł nie wykorzystanych w literaturze tego tematu, których analiza z pewnością rzuci nowe światło na dzieje Warszawskiej Biblioteki Księży Misjonarzy. Pierwszym z nich jest wspomniany już, zachowany w dużej części księgozbiór. Są też pojedyncze egzemplarze książek misjonarskich w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Niektóre z nich znajdowały się w Bibliotece Żaluskich i trafiły do BUW po jej częściowej rewindykacji z Leningradu. Pewna niewielka liczba tych książek znajduje się, jak podaje M. Łusakowska, w zbiorach starych druków Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy¹⁵.

Zachowanie innych źródeł w postaci części materiałów archiwalnych dotyczących domu warszawskiego i znajdującej się tam Biblioteki Księży Misjonarzy jest okolicznością bardzo pomyślną i równie niezwykłą, jak zachowanie samego księgozbioru. Archiwum główne Zgromadzenia zostało skonfiskowane przez rząd rosyjski w 1864 r. Część archiwaliów jednak (przechowywanych dziś w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim) zachowała się prawdopodobnie wśród księgozbioru i dopiero po wielu latach została odnaleziona i wyodrębniona. Inna część archiwaliów, z których można dziś korzystać w Krakowie w Archiwum Księży Misjonarzy na Stradomiu oraz w Archiwum „Naszej Przeszłości” została uratowana w inny sposób. Jak pisał o tym w 1928 r. J. Gaworzewski: (...) *Niektóre akta oraz opis całego archiwum przez zapobiegliwość konfratrów zostały uratowane i wywiezione mimo czujnego oka czynowników rosyjskich do Krakowa*¹⁶.

¹³ Biblioteka Seminarium Metropolitalnego Archidiecezji Warszawskiej, która po przeniesieniu w 1994 r. mieści się w nowym gmachu na Bielanach przy ul. Dewajtis 3.

¹⁴ M. Łusakowska, dz. cyt., s. 16.

¹⁵ *Katalog Starych Druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy cz. II: Polonica XVI wieku*, Warszawa 1957, cz. III: *Polonica XVII wieku*, Warszawa 1976.

¹⁶ J. Gaworzewski, *Przyczynek do historii*, s. 147.

Bardzo istotnym źródłem do poznania dziejów bibliotek są ich katalogi. Najdawniejszy znany katalog omawianej biblioteki pochodził z roku 1724 i był w posiadaniu Biblioteki Żaluskich. Rewindykowany w ZSRR w okresie międzywojennym został niestety spalony podczas II wojny światowej i mamy o nim informację tylko w Kartotece Zniszczonych Rewindykatów w Bibliotece Narodowej w Warszawie¹⁷.

W Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim, poza dokumentami wykorzystanymi już przez M. Łusakowską, przechowuje się kilka innych ważnych archiwaliów. Wśród nich najbardziej interesujący jest katalog połączony z księgą wypożyczeń, a pochodzący prawdopodobnie również z pierwszej połowy XVIII w. Niestety katalog ten nie ma karty tytułowej i nie znamy dokładnej daty jego powstania. Ma on układ rzeczowy (12 działów) i na 264 stronach opisano 1533 tytuły książek¹⁸.

Drugi zachowany tam katalog nie znany jeszcze Łusakowskiej to katalog książek znajdujących się „in parte inferiori Bibliothecae”, został sporządzony w 1807 r.¹⁹ W ten sposób znamy już obydwie części katalogu z 1807–1808 r., co w połączeniu ze wspomnianym wyżej katalogiem z pierwszej połowy XVIII w. daje interesującą szansę przebadania głównych tendencji w gromadzeniu książek przez księży misjonarzy w okresie oświecenia.

¹⁷ Kartoteka Zniszczonych Rewindykatów – Biblioteka Narodowa, Warszawa, pl. Krasieńskich 5 (dalej cyt. KZR) rps R. Q. XVIII. 22 Catalogus librorum in Bibliothecae Varsaviensi Domus Congregationis Missionis 1724, k. 66 (Za tę wiadomość dziękuję dr Janowi Kozłowskiemu).

¹⁸ AAW rps 50 [Katalog i księga wypożyczeń Warszawskiej Biblioteki Księży Misjonarzy]. Zawartość katalogu jest uporządkowana według następujących działów: (1) S. Scripturae Controversistae et Cathedistae; (2) Libri Grammatici; (3) Oratores et Poetae; (4) Politici et Profani Historici; (5) Philosophi; (6) Libri Theologici Speculativi et Morales; (7) Iuridici; (8) Historici sacri; (9) Spirituales; (10) S. Patres et Interpretes; (11) Concionatores; (12) Rituum Libri.

¹⁹ AAW rps 123 Catalogus librorum qui continentur in parte inferiori Bibliothecae Varsaviensis Sanctae Crucis Congregationis Missionis Anno 1807 conscriptus. Zawartość katalogu jest uporządkowana według następujących działów: A. Sacra Scriptura = Versiones varia = Interpretes = Concordantiae; B. Sancti Patres Graeci et Latini, alique Scriptorum Ecclesiasticum; C. et D. Historia Sacra = Ecclesiastica = Monastica = Chronologia; E. et F. Concionatores = Homiliae = Exhortationes variae; G. Liturgici, Martyrologia, Ritus; H. I. et K. Theologii Dogmatici = Morales = Polemici = Casuistae; L. Ius Canonicum; M. et N. Concionatores; O. Sacrae Scripturae Interpretes; R. Ius Canonicum; S. et U. Concionatores; T. Historia Ecclesiastica; W. Theologi; Aa. Concilia Generalia = Particularia = Mandata Episcoporum; Bb. Sancti Patres; Hh. Libri de Religionis Christianae veritate tractantes; Ss. Concionatores; (Uu. Concionatores).

Archiwum Archidiecezjalne posiada również ciekawy dokument, który można nazwać księgą akcesyjną Biblioteki Księży Misjonarzy z lat 1805–1818²⁰. Księga spisana jest na odwrocie innego dokumentu i zawiera 7 spisów książek. Wśród nich są spuścizny po ks. Krzysztofie Żórawskim (drugi spis po wspomnianym już spisie samodzielnym), biskupie Grzegorzu Zacharyaszewiczu i ks. Józefie Jakubowskim. W archiwum znajdują się także drobniejsze dokumenty bezpośrednio dotyczące biblioteki. Pierwszy to list archidiacona z Białegostoku do wizytatora księży misjonarzy w sprawie zwrotu do biblioteki książek pożyczonych przez zmarłego ks. Michała Dziewanowskiego²¹. Drugi z tych dokumentów to pismo Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do wizytatora księży misjonarzy w sprawie ofiarowania bibliotece jednego z 30 egzemplarzy darowanego przez cara „Dziennika Kunsztów i Rzemiosł”²². Ponadto w Archiwum Archidiecezjalnym znajdujemy jeszcze kilka spisów książek mniej związanych z biblioteką misjonarską.

Archiwum „Naszej Przeszłości” w Krakowie posiada kilka zbiorów rękopiśmiennych dokumentów dotyczących dziejów misjonarzy. Z zawartych w nich dokumentów najbardziej interesująca dla nas jest relacja wizytatora Andrzeja Dorobisa z 1852 r. o stanie domów i osób w Prowincji polskiej. W relacji zawarte są omówione w tym artykule osobno uwagi na temat Biblioteki Domu Warszawskiego²³. Znajdujemy tam również katalog domów i osób Zgromadzenia w roku 1839²⁴, a także „zmianę oficjów” w domu warszawskim z roku 1863 na rok 1864²⁵. W księdze listów okólnych z lat 1722–1747

²⁰ AAW rps 671 [Księga akcesyjna Warszawskiej Biblioteki Księży Misjonarzy za lata 1805–1818].

²¹ AAW rps 1697–1 [List Archidiacona Białostockiego Kanonika Kijowskiego ks. K. Kubeszowskiego do Wizytatora XX Misjonarzy w Królestwie Polskim Michała Symonowicza z dnia 3 marca 1823 r.].

²² Pismo Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do ks. Wizytatora Księży Misjonarzy z dnia 8 października 1821 r.

²³ [A. Dorobis], Varsaviae d 15 Novembris 1852 ad Honorissimum Patrem et Dominum Nostrum Joannem Baptistam Etienne Superiorem Generalem utriusque Institutis s. Vincentii a Paulo Relatio Visitatoris Provinciae Poloniae de statu domorum et personarum, w: Archiwum „Naszej Przeszłości” w Krakowie (dalej cyt. ANP) rps zesp. II, poz. 6, [Miscellanea do historii Zgromadzenia Misji w Polsce, w XVIII–XIX], s. 129–148.

²⁴ Catalogus Domorum et Personarum Congregationis Missionis Provinciae Varsaviensis Confectus AD 1839, w: ANP rps zesp. II, poz. 6 [Miscellanea]..., s. 83–86.

²⁵ Mutatio officiorum in Domo Varsaviensi Congr. Mis. ad S. Crucem ex anno 1863 in annum 1864 facta, die 17 septembris 1863 anno, w: ANP rps

znajdujemy też kilka listów Jacka Śliwickiego²⁶. Zachowane w Archiwum „Naszej Przeszłości” dokumenty nie były jeszcze wykorzystywane do badań nad biblioteką.

Bardzo interesujące archiwalia dotyczące dziejów domu księży misjonarzy „u Św. Krzyża” w Warszawie posiada Archiwum Księży Misjonarzy na Stradomiu w Krakowie. Zbiór ten nie jest dotychczas w pełni opracowany i z pewnością kryje jeszcze wiele niespodzianek. Wśród dostępnych tam dokumentów niewiele dotyczy bezpośrednio warszawskiej biblioteki. Znajdujemy jednak ważny również dla jej dziejów „korpus prawny” Zgromadzenia. Są ręcznie przepisywane księgi zawierające dekrety konwentów generalnych Zgromadzenia²⁷ oraz reguły urzędów²⁸. Interesujące są też „relacje” wizytatorów o stanie Prowincji polskiej²⁹ i „listy okólne” wizytatorów³⁰. Spotykamy tam również wzmianki o bibliotekach. Bardzo ważne są dekrety powzytacyjne domu warszawskiego zawierające wyraźne wskazania co do biblioteki³¹.

Informacje o bibliotece warszawskiej znajdujemy też w zbiorze „Duplikaty dotyczące kościoła i seminarium razem połączonych”, gdzie wskazana jest lokalizacja Biblioteki³². W teczce zaś o tytule „Biblioteka”³³ mieszczą się akta starań o zwrot do Warszawy książek pożyczonych z biblioteki przez proboszcza z Oświęcimia. Tam również znajdujemy wypisy z korespondencji ks. J. Gaworzewskiego dotyczącej rewindykacji części księgozbioru z ZSRR oraz starań o zwrot księgozbioru misjonarskiego z Biblioteki Seminarium Duchownego Św. Jana w Warszawie. W Archiwum na Stradomiu znajduje się też księga wypożyczeń z biblioteki. Istnieje przypuszczenie, że dotyczy ona wypożyczeń z Biblioteki Domu Warszawskiego³⁴.

zesp. II, poz. 6 [Miscellanea]..., s. 263–265.

²⁶ ANP rps zesp. II poz. 5 Liber Litterarum Circularium Admodum Rndorum Dominorum Visitationum Provinciae Poloniae (1722–1747).

²⁷ AMS rps P–II–31 Decreta Congregationem Missionis, s. Vincentii a Paulo conventia.

²⁸ AMS rps O–III–35 Liber Continens Regulas Officialium Congregationis Missionis.

²⁹ AMS rps bez sygn. Relationes visitatorum de statu provinciae.

³⁰ AMS rps R–III–21 Epistolae Circulares Admodum RRDD Visitationum; oraz AMS rps bez sygn. Listy okólne wizytatorów od 1861 do 1742; a także AMS bez sygn., Listy okólne wizytatorów 1727–1861.

³¹ AMS rps R–III–17 Decreta Visitationum Domus Varsaviensis Congregationis Missionis ab anno 1667.

³² AMS rps P–II–26.

³³ AMS rps R–I–10 [Teczka „Biblioteka”].

³⁴ AMS rps P–VII–26 Bibliothecae... (księga wypożyczeń).

Dokumentów odnoszących się do Zgromadzenia Księży Misjonarzy i ich biblioteki trzeba też szukać w archiwach państwowych, a nie tylko kościelnych. Na przykład w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie znajdujemy dokumenty dotyczące kasaty Zgromadzenia w 1864 r.³⁵

Skutków kasaty Zgromadzenia dotyczy również odnaleziony w Bibliotece Seminarium Duchownego w Warszawie rękopiśmienny poszyt akt Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej dotyczących biblioteki misjonarskiej. Znajduje się tam korespondencja władz państwowych i kościelnych z rektorem tej uczelni w sprawie oddania do Akademii biblioteki pomisjonarskiej³⁶. Poszyt ten nie był znany Barbarze Wilejszys, która opracowała dzieje Biblioteki Akademii Duchownej w Warszawie³⁷.

Można mieć nadzieję, że postępujące opracowanie archiwaliów misjonarskich pozwoli odnaleźć jeszcze wiele interesujących dokumentów.

2 Dzieje biblioteki

Początki działalności biblioteki nie są znane. Można przypuszczać, że pierwsze książki przywieźli ze sobą misjonarze przysłani przez św. Wincentego, aby założyć w Warszawie polską placówkę Zgromadzenia w 1651 r.³⁸ Książki były z pewnością dla nich ważne, o czym może świadczyć fragment relacji przełożonego tamtej grupy ks. Lamberta aux Couteaux do św. Wincentego: *Polska to jeden z najpiękniejszych i najbogatszych krajów. Niczego w niej nie brakuje – tylko książę i aptek*³⁹.

³⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD) Zarząd Generalny Policmajstra w Królestwie Polskim (departament I, Wydział 1) oraz inne zespoły akt.

³⁶ Biblioteka Metropolitalnego Seminarium Duchownego Archidiecezji Warszawskiej (ul. Dewajtis 3; dalej cyt. BS) Akta Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej dotyczące Biblioteki. Vol. III od 6/18 kwietnia 1864 r. k. (66).

³⁷ B. Wilejszys, *Biblioteka Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie. Geneza i dzieje*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” cz. I t. 38:1979 s. 73–109; cz. II t. 39:1979 s. 127–169; cz. III t. 40:1980 s. 63–83.

³⁸ Dzieje Zgromadzenia Księży Misjonarzy zostały opisane w artykule *Misjonarze i Misjonarze w Polsce*, w *Encyklopedii Kościelnej* M. Nowodworskiego w tomie 14, Warszawa 1881 s. 427–451 oraz w *Księdze pamiątkowej trzechsetlecia*.

³⁹ L. Petrzyk, *Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, Warszawa 1920 s. 17; J. Bartoszewicz, *Kościół Warszawski Rzymsko-Katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855 s. 47.

Niektóre książki napłynęły też prawdopodobnie z domu generalnego w Paryżu. Księży misjonarze we Francji posiadali w XVIII w., do czasów rewolucji francuskiej, specjalny fundusz. Z procentów od tego funduszu nabywali książki, niektóre pięknie oprawione, i rozsyłali do różnych domów Zgromadzenia⁴⁰. Być może, było już tak w końcu XVII w.

Ze wstępnej analizy wspomnianych wcześniej zachowanych katalogów można wnioskować, że wiele książek, nawet w pierwszej fazie istnienia biblioteki, misjonarze zdobyli na miejscu, w Polsce. Korzystanie z książek, a w konsekwencji tego posiadanie dobrych bibliotek musiało być istotne dla Zgromadzenia prowadzącego misję ludową i kierującego seminariami duchownymi dla kleru diecezjalnego. Znajdujemy informacje, że przy fundowaniu nowych domów Zgromadzenia określano dokładnie, jakie księgi powinny się tam znaleźć⁴¹. Reguły urzędów, a więc regulaminy wypełniania poszczególnych funkcji w Zgromadzeniu także zawierają czasem wykazy książek, z których piastujący dane stanowisko powinien korzystać⁴².

Jak bardzo zwracano uwagę na dobry stan bibliotek mogą świadczyć zapisy w dokumentach wizytacji domów, dokonywanych przez przełożonych. W zachowanych zaleceniach powizytacyjnych, które pozostawił ks. Bartłomiej Bocheński po wizytacji domu warszawskiego w 1735 r. zwraca on uwagę np. na dokładne rejestrowanie książek wypożyczanych do pokojów przez kleryków, ponieważ niektóre dzieła zaginęły⁴³. Udoskonalane przez kolejne konwenty generalne reguły urzędów określały też obowiązki prefekta biblioteki i podawały konkretne wskazania co do sposobów prowadzenia bibliotek w domach Zgromadzenia⁴⁴.

⁴⁰ *Jeszcze słów kilka o życiu śp. księdza Józefa Pawlickiego*, „Przegląd Katolicki” 1869 nr 9 s. 132.

⁴¹ ANP zesp. II 8 Miscellanea Congr. Missionis Domus Varsaviensis et prov. Polonae. k. [24 recto – 25 verso] „Pro memoria w Nieysieiach 25 mai 1766 (...) Memoriał rzeczy potrzebnych na Fundacyą Xięży Misyonarzów w Nieysieju (...) 7. Xięgi. Biblia Święta. Konkordancya, Martyrologium, Concilium Tridentinum, Catechismus Romanus, Żywoty Świętych, Rytuał y antyfonarz”.

⁴² AMS O-III-35 Liber Continens Regulas Officialium Congregationis Missionis, s. (22–26) Regulae Directoris Seminarij Interni. Revisae et correctae a Conventu Generali A D 1692 (...) Libri quibus Seminarij Director uti debet (tu następuje spis 19 pozycji).

⁴³ AMS R-III-17 Decreta Visitationum Domus Varsaviensis Congregationis Missionis ab Anno 1667, s. 43–56; Ordinationes Visitationis facta in hac Domino Congregationis Missionis Domus Varsaviensis Anno Domini 1735.

⁴⁴ Liber Continens Regulas Officialium, Regulae Praefecti Bibliothecae, s. 42; Zob. też: *Regulae officiorum Congregationis Missionis a Conventu Generali*

Dla dziejów biblioteki ważny jest też bardzo fakt, że w domu warszawskim, na podstawie fundacji ks. Jana Raciborskiego, założone zostało w 1677 r. seminarium duchowne, znane pod nazwą Seminarium Externum. Kształciło ono kapłanów dla pracy diecezjalnej (wtedy dla Archidiaconatu Warszawskiego). W roku 1678 misjonarze założyli tam również seminarium internum i scholastykat dla kształcenia własnych kleryków.

Pierwsza pewna informacja o istnieniu księgozbioru w warszawskim domu Zgromadzenia pochodzi z 1694 r. W ocalałym zbiorze ksiąg misjonarskich znajdującym się w Bibliotece Seminarium Duchownego Św. Jana Chrzciciela w Warszawie zachowało się kilka książek z ekslibrysami („Ex Libris Congregationis Missionis Domus Varsaviensis ad S. Crucem”) zawierającymi informację, że pochodzą „Ex dono (...) Rndi Dni Złotnikowicz Scholastici Chelmensis Anno 1694”.

Pierwszy, nie zachowany niestety, katalog Warszawskiej Biblioteki Księży Misjonarzy, o którym wiemy z Kartoteki Zniszczonych Rewindykatów w Bibliotece Narodowej, pochodził z roku 1724. Był on spisany na 66 kartach⁴⁵. Wielkość katalogu może świadczyć, że biblioteka już wtedy była dość duża⁴⁶.

W Archiwum Archidiecezji Warszawskiej znajduje się, nie datowany niestety, katalog książek Biblioteki Księży Misjonarzy zawierający opisy 1.533 pozycji⁴⁷. Wśród odnotowanych w nim książek nie ma autorów i tytułów typowych dla okresu oświecenia. Można zatem przypuszczać, że katalog ten rejestruje stan biblioteki z pierwszej połowy XVIII w. Opisy grupowano według dziedzin wiedzy, skąd przypuszczenie, że książki również były uporządkowane w działły. Katalog zawiera też adnotacje o wypożyczeniach. Być może są one śladem realizacji zaleceń powizytacyjnych z 1753 r., o których wspomniano wyżej. Dalsze badania pozwolą stwierdzić, czy katalog ten jest tylko kopią katalogu z 1724 r. przechowywanego w Biblio-

vigesimo revisae et approbatae, Paris 1891 (Konwent XX odbył się w 1849 r.) s. 116–117 Regulae Praefecti Bibliothecae; s. 118–119 Regulae Bibliothecarii.

⁴⁵ KZR R. Q. XVIII, 2, zob. przypis 17.

⁴⁶ W pierwszej wersji artykułu w tym miejscu znajdowała się błędna informacja o wielkości księgozbioru w chwili przejmowania rządów wizytatorskich przez ks. Jacka Śliwickiego. Z powodu trudności w odczytaniu niektórych wyrazów w ręcznie pisanym dokumencie (AMS b. sygn., Relationes visitorum de statu provinciae), prawdopodobnie sumę pieniędzy pozostawioną nowemu wizytatorowi przez poprzednika (1500 livros) błędnie uznano za wielkość księgozbioru (libros).

⁴⁷ AAW 50 (Katalog i księga wypożyczeń Biblioteki Księży Misjonarzy Warszawskich).

tece Załuskich, czy też wynikiem późniejszych prac nad uporządkowaniem rosnącej biblioteki.

Nowy, ważny rozdział w dziejach biblioteki został otwarty wraz z rozpoczęciem rządów wizytatorskich przez ks. Piotra Jacka Śliwickiego, który kierował Polską Prowincją Zgromadzenia w latach 1739–1774. W historiografii księży misjonarzy często spotykamy informację, że właśnie Śliwicki „bardzo pomnożył” bibliotekę⁴⁸. Na przykład Joanna Jarzęcka cytuje notatkę z „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen” z 1748 r., że dzięki jego staraniom *znajdująca się w domu misyjnym biblioteka powiększyła swoje zbiory o cenne książki i rękopiśmienne dzieła*.

Za jego czasów biblioteka została „dogodnie uporządkowana” przez ks. Józefa Maszterowskiego, który przez jakiś czas zastępował bibliotekarza. Informuje nas o tym Jan Daniel Janocki w swoim „Leksykonie uczonych”⁴⁹. Ks. Maszterowski przebywał w domu warszawskim od wstąpienia do Zgromadzenia w 1738 r. aż do 1754 r. Był zaprzyjaźniony z Janockim i bywał w Bibliotece Załuskich⁵⁰. Sam ksiądz Piotr Jacek Śliwicki⁵¹ był człowiekiem niezwykle uzdolnionym (będąc jeszcze klerykiem wykladał w seminarium filozofię)⁵² oraz wysoko wykształconym. Należał do kręgu bliskich współpracowników bpa Józefa Andrzeja Załuskiego. J. Śliwicki w jednym z listów namawia przebywającego za granicą biskupa Załuskiego, aby swojej biblioteki nie wywoził z kraju, ale by ją pozostawił w Polsce i przekazał do użytku publicznego⁵³. Znał też dobrze bibliotekarza Załuskich J. D. Janockiego i osobiście korzystał z Biblioteki Załuskich⁵⁴. Biskup J. A. Załuski również znał Bibliotekę Księży Misjonarzy. Igna-

⁴⁸ *Księga pamiątkowa trzechsetlecia*, s. 81; J. Jarzęcka, *Obraz życia umysłowego Rzeczypospolitej doby saskiej w świetle wybranych lipskich czasopism naukowych (1710–1762)*, Warszawa 1987 s. 36; J. Leleweł, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 2, Wilno 1826 s. 110.

⁴⁹ J. D. Janocki, *Lexicon derer itzlebenden Gelehrten in Polen*, t. 1, Wrocław 1755 s. 105.

⁵⁰ *Tamże*, s. 105; *Księga pamiątkowa trzechsetlecia*, s. 104; *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, red. H. E. Wyczawski, t. 3, Warszawa 1982 s. 77–78.

⁵¹ O księdzu Śliwickim zob. J. D. Janocki, *Lexicon*, t. 1 s. 154–156; *Księga pamiątkowa trzechsetlecia*, s. 194–196; *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, t. 4, Warszawa 1983 s. 300–302; *Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”*, t. 6 cz. 1 s. 284–285.

⁵² *Księga Pamiątkowa trzechsetlecia*, s. 194.

⁵³ *Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego 1724–1736*, oprac. B. S. Kupść, K. Muszyńska, Wrocław 1967 s. 620–621.

⁵⁴ J. Kozłowski, *Szkice o dziejach Biblioteki Załuskich*, Wrocław 1986 s. 41, 51; J. Jarzęcka, *Obraz życia umysłowego*, s. 183.

cy Baranowski twierdzi, że wiele rękopisów z biblioteki misjonarzy trafiło do jego zbiorów⁵⁵. Posiadał również druki stamtąd pochodzące⁵⁶. Wiadomo też, że sam przekazywał bibliotece misjonarzy swoje publikacje⁵⁷. W zachowanym księgozbiornie misjonarskim również dziś znajdujemy książki pochodzące z Biblioteki Załuskich⁵⁸. Wszystko to świadczy o ożywionych kontaktach pomiędzy tymi bibliotekami i ich opiekunami.

P. J. Śliwicki był też współpracownikiem Stanisława Konarskiego. On również zreformował szkolnictwo misjonarskie. Wraz z innymi wybitnymi duchownymi bywał u króla na „obiadach czwartkowych” w Łazienkach⁵⁹. Jego rola w Zgromadzeniu Misji bywała porównywana do tej, jaką odegrał Stanisław Konarski u pijarów⁶⁰. Za jego czasów *Kościół św. Krzyża był częstym miejscem dysput filozoficznych i teologicznych. Nieraz spotykali się na nich ludzie z kręgu Biblioteki (Załuskich)*⁶¹.

Będąc człowiekiem tak mocno osadzonym w środowisku uczonych, oświeceniowych reformatorów, dobrze rozumiał rolę bibliotek dla rozwoju nauki i podnoszenia poziomu kształcenia duchownych. Wizytując co dwa lata domy Zgromadzenia zwracał szczególną uwagę na biblioteki. *Domagał się zwłaszcza w seminariach duchownych porządku; bibliotekarze mieli obowiązek skrupulatnego notowania każdej wypożyczonej książki. Kazał sprowadzać z zagranicy nowe książki, zwłaszcza do nauki teologii*⁶². W czasach rządów następcy Ks. Śliwickiego określa się już wielkość Biblioteki Domu Warszawskiego na 12.000⁶³.

Następnym wizytatorem Zgromadzenia Misji w latach 1774–1788 był ks. Mikołaj Siemieński. Dzięki jego staraniom biblioteka po-

⁵⁵ I. Baranowski, *Biblioteka Załuskich w Warszawie*, Warszawa 1912 s. 14.

⁵⁶ J. Kozłowski, *Warszawskie środowisko Biblioteki Załuskich* (mps w posiadaniu autora; część pracy doktorskiej), s. 15; wiadomość tę potwierdza istnienie w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego 10 druków misjonarskich, które trafiły tam podczas rewindykacji części zbiorów Biblioteki Załuskich z ZSRR.

⁵⁷ J. Kozłowski, *Warszawskie środowisko*, s. 15.

⁵⁸ Na przykład jedno z wydań Swetoniusza — sygn. R. 3241, wprowadzone do zbioru w 1813 r.

⁵⁹ A. Schletz, *Współpraca Misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej (1773–1794). Przyczynek do historii kultury i oświaty w Polsce*, Kraków 1946 s. 33–34.

⁶⁰ *Księga pamiątkowa trzechsetlecia*, s. 81.

⁶¹ J. Kozłowski, *Warszawskie środowisko*, s. 15.

⁶² A. Schletz, *Współpraca Misjonarzy z Komisją*, s. 26.

⁶³ A. Schletz, *Józef Jakubowski żołnierz i kapłan (1743–1814)*, Kraków 1945 s. 77.

większona przez poprzednika otrzymała nowe pomieszczenie⁶⁴. Sam Siemieński również dbał o powiększenie i uporządkowanie biblioteki u Św. Krzyża⁶⁵. Jako przełożony Prowincji starał się również o powiększenie bibliotek innych domów, a przede wszystkim tam, gdzie księża misjonarze prowadzili powierzone im seminaria diecezjalne⁶⁶. To on również sprowadził w 1780 r. z Chełmna do Warszawy drukarnię, która z powodu zaboru pruskiego nie mogła spełniać dotychczasowych funkcji przy domu misjonarzy w Chełmnie.

W 1789 r. wizytatorem polskiej Prowincji został ks. Sebastian Woliński. Już w 1762 r., a więc za czasów Śliwickiego, był on wiceprektem biblioteki. Można przypuszczać, że i w następnych latach opiekował się biblioteką. Znany jest fakt, że będąc wizytatorem sprowadził do biblioteki w 1793 r. z Francji: *Encyklopedie, Acta Martyrum, Novum Testamentum, Imitatio Christi oraz książki hagiograficzne*⁶⁷. Ks. S. Woliński w 1796 r. złożył urząd wizytatora i powrócił do pracy w bibliotece, której prefektem pozostawał do 1811 r.⁶⁸

Okres stanisławowski, w którym u misjonarzy rządili wizytatorzy: P. J. Śliwicki, M. Siemieński i S. Woliński, M. Łusakowska uważa za czasy największego rozwoju biblioteki domu warszawskiego. Na podstawie wspomnianej już jednej części zachowanego katalogu (z 1808 r.) twierdzi, że skompletowano wtedy w bibliotece dzieła prawie wszystkich sławnych pisarzy polskich⁶⁹.

Po ustąpieniu z urzędu ks. Wolińskiego, wizytatorem został w 1796 r. ks. Józef Jakubowski. Był to człowiek solidnie wykształcony, o szerokich horyzontach i rozległych kontaktach naukowych w kraju i za granicą. Był jednym z pierwszych członków Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁷⁰. Można przypuszczać, że współpraca tego męża nauki z oddanym bibliotece jej długoletnim prefektem ks. Wolińskim układała się pomyślnie. Jak wynika z cytowanej przez A. Schletza korespondencji J. Jakubowskiego z ks. Franciszkiem Brunet⁷¹, wikariuszem generalnym Zgromadzenia w Paryżu, sprowadził on z Francji *mnóstwo książek, przeważnie treści teologicznej*. Na podstawie książki K. Wójcickiego *Życiorysy znakomitszych ludzi...*, M. Łu-

⁶⁴ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 27.

⁶⁵ *Księga pamiątkowa trzechsetlecia*, s. 81.

⁶⁶ A. Schletz, *Józef Jakubowski*, s. 21.

⁶⁷ *Tamże*, s. 77.

⁶⁸ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 34.

⁶⁹ *Tamże*, s. 75.

⁷⁰ A. Schletz, *Józef Jakubowski*, s. 77.

⁷¹ *Tamże*, s. 77.

sakowska twierdzi⁷², że Jakubowski, podobnie jak jego poprzednicy, przy wizytacjach domów misjonarskich zwracał szczególną uwagę na księgozbiory bibliotek oraz wydawał polecenia sporządzania katalogów i instrukcje dotyczące przechowywania zbiorów. Podobnie pisze o nim A. Schletz, cytując akta wizytacji domu wrocławskiego⁷³. Wydaje się, że czasy te były ciągle bardzo korzystne dla biblioteki i sprzyjały jej rozwojowi. Na przykład w 1804 r. biblioteka otrzymała rękopisy ks. Jędrzeja Kitowicza po jego śmierci⁷⁴, a w roku 1809 liczący ok. 400 woluminów księgozbiór po zmarłym dziekanie Kapituły Warszawskiej, znanym kanoniście, ks. Krzysztofie Żórawskim⁷⁵. J. Jakubowski również zapisał swój księgozbiór bibliotece świętokrzyskiej w 1814 r.⁷⁶ Zbiór zawierał 175 pozycji o różnorodnej tematyce, od teologii do matematyki. W tym samym roku trafił do biblioteki znaczny, liczący ok. 700 pozycji księgozbiór, po zmarłym biskupie Grzegorzku Zacharyaszewiczu⁷⁷. M. Łusakowska za misjonarskim historiografem M. Kamockim podaje, że do biblioteki wpłynęły też liczne i cenne zbiory księży Jaszewskiego, Wolskiego, Wolińskiego, Hussarzewskiego (...) ex-jezuity Koźmińskiego oraz od osoby świeckiej hr. Zabiellowej⁷⁸. Warszawska biblioteka otrzymała też po śmierci (1794) prymasa Michała Poniatowskiego jego zbiór broszur i druków ulotnych z końca XVIII w. Zbiór ten został przekazany do Biblioteki Księży Misjonarzy w Krakowie⁷⁹.

W latach 1807 i 1808 sporządzono dwutomowy katalog zbiorów, który zachował się do dziś w Archiwum Archidiecezji Warszawskiej⁸⁰.

Po śmierci ks. S. Wolińskiego przez kilka lat nie było w domu

⁷² M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 12.

⁷³ A. Schletz, *Józef Jakubowski*, s. 150.

⁷⁴ *Tamże*, s. 77.

⁷⁵ AAW 671 [Księga akcesyjna Biblioteki Księży Misjonarzy Warszawskich 1805–1818] k. [1–9] Wyszczególnienie Xiążek, które po śp. WJX Żórawskim Dziekanie Kapituły Warszawskiej, mocą testamentu oddane zostały do Biblioteki XX Misjonarzy Warszawskich – w Roku 1809; oraz AAW 1067–2 Wyszczególnienie Xiążek, które po śp. Wielm. JXDzu Żórawskim...

⁷⁶ AAW 671, jak wyżej, k. 31.

⁷⁷ *Tamże*, k. 9.

⁷⁸ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 30.

⁷⁹ S. Estreicher (przedmowa do tomu XXIII), w: K. Estreicher, *Bibliografia Polska*, t. 23, Kraków 1910 s. VII.

⁸⁰ AAW 123 Catalogus librorum qui continentur in parte inferiori Bibliothecae Varsaviensis Sanctae Crucis Congregationis Missionis Anno 1807 conscriptus (nie znany M. Łusakowskiej), oraz AAW 471 Catalogus librorum qui continentur in parte superiori Bibliothecae Varsaviensis Sanctae Crucis Congregationis Missionis Anno 1808° conscriptus.

warszawskim stałego bibliotekarza. Z zachowanych fragmentarycznie „Mutatio officiorum in Domo et Seminario Varsaviensi...”⁸¹ wynika, że w 1812 r. wiceprefektem drukarni i biblioteki był ks. Ch. Majorowicz, a w 1813 r. funkcje te powierzono ks. D. Soczkiewiczowi, który był jednocześnie nauczycielem śpiewu w seminarium misjonarskim.

Z całą pewnością w roku 1818 biblioteka znajdowała się pod opieką ks. Pawła Rzymskiego (wizytatora w latach 1826–1833), który jednocześnie wykładał teologię dogmatyczną i pastoralną oraz hermeneutykę, a także prowadził chór⁸². Wiceprefektem biblioteki był ks. L. Srzednicki. W 1819 r. prefektem biblioteki był ks. P. Rzymski, a wiceprefektem ks. L. Gołembiewski.

Ks. Paweł Rzymski był człowiekiem uzdolnionym i wykształconym, a jednocześnie znającym się na bibliotekarstwie. Wspomina o tym ks. Mateusz Gorzkiewicz, jego następca jako wizytator, w liście okólnym ze stycznia 1834 r., w którym informuje o jego śmierci⁸³. Pisząc o jego pracy w domu poznańskim, stwierdza: *Bibliotekę porządkownie ułożył, a do spisu iey krytykę o każdym dziele i Autorze przyłączył. Rzecz ta ile wymagała pracy i talentów, znawcy to rozsądzą; ile przynosi pożytku, następcy doznają.* W Warszawie, będąc prefektem biblioteki i drukarni, w *pierwszej też same przysługi poczynił co i w Poznańskiej, drugą przez rozsądne ulepszenie znacznie podźwignął.* Ks. Michał Nowodworski w swej encyklopedii wspomina też o założonym za czasów wizytatora Michała Symonowicza gabinecie fizycznym, który powstał staraniem ks. P. Rzymskiego i ks. Rudolfa Zajączkowskiego, biegłego w naukach przyrodniczych. *Jakkolwiek niebogaty, odpowiadał jednak swemu celowi przy zakładzie duchownym*⁸⁴. Gabinet ten znajdował się prawdopodobnie w pomieszczeniach biblioteki (por. cytowany dalej list ks. A. Dorobisa z 1852 r.).

Prawdopodobnie z roku 1818 pochodzi pierwsza dotychczas znana informacja o tym, gdzie znajdował się lokal biblioteki. W „Inwentarzu rzeczy do Zgromadzenia należących” znajdujemy notatkę: *Biblioteka zajmuje Kamienicę (...) pod Numerem 409 przy ulicy Krakowskie Przedmieście będącą i złączona jest z domem przez kurytarz. Opis biblioteki i liczba ksiąg w niej się znajdujących osobno się załą-*

⁸¹ ANP zesp. II 8 dok. cyt. [na dwóch ostatnich kartach]: Mutatio officiorum in Domo et Seminario Varsaviensi ad Stam Crucem... [1811/12; 1812/13; 1817/18; 1818/19].

⁸² *Tamże*.

⁸³ *Tamże*, k. 102.

⁸⁴ M. Nowodworski, *Misjonarze w Polsce*, w: *Encyklopedia Kościelna*, s. 437.

cza⁸⁵. Niestety, ten załącznik nie został dotychczas odnaleziony. Co do wielkości biblioteki, to ks. Leopold Petrzyk podaje⁸⁶, że w okresie wizytatorstwa P. Rzymskiego (1826–1833) dla użytku księży i kleryków służyła biblioteka zwolna dobierana i starannie utrzymywana, licząca 23 000 książek. Podobną informację podaje M. Nowodworski⁸⁷.

Ciekawym świadectwem o zasięgu oddziaływania warszawskiej biblioteki w tamtych czasach jest zachowany do dziś list archidiakona białostockiego kanonika kijowskiego ks. K. Kubeszowskiego do wizytatora Michała Symonowicza z dnia 3 marca 1823 r.⁸⁸ Dotyczy on zwrotu książek będących własnością biblioteki warszawskiej a odnalezionych w spuściźnie po zmarłym dziekanie i proboszczu brańskim ks. Michale Dziewanowskim. W tym liście archidiakon, przesyłając ich spis, jednocześnie prosi o ofiarowanie tych ksiąg, lub przynajmniej tych, które są dubletami, dla białostockiego seminarium duchownego.

Podobnej sprawy dotyczy zachowany w Krakowie poszyt akt: „O Xiążkach pożyczonych X Lgockiemu proboszczowi w Oświęcimiu i przypadłych”. Zawiera on korespondencję w sprawie prób odzyskania w 1824 r. książek pożyczonych z biblioteki warszawskiej, które prawdopodobnie po śmierci tego „bibliotecznego dłużnika” zostały sprzedane na licytacji⁸⁹.

Od roku 1822 prefektem biblioteki i drukarni był ks. Józef Pawlicki⁹⁰. Kapłan ten opiekował się biblioteką przez 31 lat, do roku 1853⁹¹. Jako bibliotekarz figuruje w „Catalogus Domorum” z 1839 r.⁹², a w 1851 r. ówczesny wizytator ks. A. Dorobis w relacji o stanie Prowincji przesyłanej do generała nazywa go „Consult. Bibliothecar”⁹³. Autor wspomnień pośmiertnych o ks. J. Pawlickim,

⁸⁵ AMS P-II-26: Duplikaty dotyczące Kościoła, Zgromadzenia i Seminarium razem połączonych, s. 24: Inwentarz rzeczy do Zgromadzenia należących [Prawdopodobnie z roku 1818].

⁸⁶ L. Petrzyk, *Kościół Świętego Krzyża*, s. 67.

⁸⁷ M. Nowodworski, *art. cyt.*, s. 437.

⁸⁸ AAW sygn. 1067-1 [List Archidiakona]..., dok. cyt.

⁸⁹ AMS R-I-10 [Teczka: „Biblioteka”].

⁹⁰ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 34.

⁹¹ *Słownik Polskich Teologów*, t. 3 s. 313.

⁹² ANP zesp. II 6 [Miscellanea do historii Zgromadzenia Misji w Polsce w XVII–XIX], s. 83–86 Catalogus Domorum... 1839. I. Domus Varsaviensis, s. 81.

⁹³ [A. Dorobis] Varsavie d 15 Novembris 1852. ad Honorissimum Patrem et Dominum nostrum Joannem Baptistam Etienne Superiorem Generalem utriusque Institutis s. Vincentii a Paulo. Relatio Visitatoris Provinciae Poloniae de statu domorum et personarum, ANP zesp. II dok. cyt., s. 130.

drukowanych w „Przeglądzie Katolickim” w 1869 r. twierdzi, że doprowadził bibliotekę do wzorowego porządku. Wzbudzała ona podziw zwiedzających ją krajowych i zagranicznych gości; był tak przywiązany do biblioteki, że często w niej nocował i uważał się za jej ojca⁹⁴. Prowadził też szerszą działalność, sprowadzając dla księży z całej Prowincji „dzieła ludowe i teologiczne”; prowadził też komis książek, jakie przysyłali mu do sprzedaży bibliofile i literaci⁹⁵. Porządkując i opracowując rosnący w szybkim tempie księgozbiór, J. Pawlicki „umiejętnie książki ułożył”. Podobno własnoręcznie katalogował też książki „zużywając na to blisko dwie ryzy papieru”⁹⁶. Być może był to już katalog kartkowy, propagowany przez J. Lelewela. M. Łusakowska odnalazła i rozpoznała niewielką liczbę takich kart katalogowych w Bibliotece Seminarium Duchownego w Warszawie⁹⁷. Jest duże prawdopodobieństwo, że J. Pawlickiemu zawdzięczamy również proste, skromne ekslibrisy, które znajdujemy do dziś w każdej książce pochodzącej z tej biblioteki (fot. 12). Opisane one zostały w trzeciej części tego artykułu. Zachowała się do dziś księga wypożyczeń biblioteki świętokrzyskiej z lat 1840–1861, a więc założona jeszcze przez J. Pawlickiego⁹⁸. Z wnikliwej analizy tej księgi w pracy M. Łusakowskiej (duża część zapisów jest nieczytelna) wynika, że biblioteka w tamtym czasie była szeroko otwarta. Pożyczano też książki czytelnikom poza bibliotekę (np. w roku 1841 były 52 takie wypożyczenia, w roku 1842 takich wypożyczeń było 92). Książki pożyczali nie tylko duchowni różnych zakonów, ale także świeccy różnych stanów (arystokracja, urzędnicy, nauczyciele, a nawet rzemieślnicy). Książki, jak już wspomnieliśmy, pożyczano także poza Warszawę⁹⁹.

Wśród wypożyczających znajdujemy nazwisko wizytatora Andrzeja Dorobisa, o którym mówi się, że „kochał bardzo książkę”¹⁰⁰. W jego relacji o stanie Prowincji, którą złożył generałowi Zgromadzenia Janowi Chrzycielowi Etienne obejmując swój urząd w roku 1851, znajdujemy taką opinię o Bibliotece Domu Warszawskiego: *Liczba książek w bibliotece tak wzrosła, że trzeba będzie pomyśleć o obszer-*

⁹⁴ Jeszcze słów kilka o życiu śp. Księdza Józefa Pawlickiego, „Przegląd Katolicki” 1869 nr 9 s. 132.

⁹⁵ Tamże, nr 10 s. 147.

⁹⁶ Tamże, nr 9 s. 132.

⁹⁷ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 38.

⁹⁸ AAW 469 Adnotacja wypożyczonych książek z Biblioteki Księży Misjonarzy 1840–1860.

⁹⁹ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 119–122.

¹⁰⁰ *Księga pamiątkowa trzechsetnia*, s. 87.

niejszym pomieszczeniu. Z powodu zwiększającego się z dnia na dzień przyrostu i ograniczoności miejsca, książki nie są dobrze dostępne. Liczba woluminów przerasta 30 000. Niektóre dzieła są bardzo cenne. Publiczne biblioteki Królestwa są dzielone i tworzone na nowo. Nasza zalicza się do znacniejszych. Przyrządy fizyczne zaniedbane i brudne¹⁰¹. Jak z tego wynika, w połowie XIX w. pomimo wielkiego wysiłku, bibliotekarz napotkał pewne trudności. Poważną ich przyczyną był duży przyrost księgozbioru, którego nie było gdzie pomieścić.

W roku 1853 bibliotekarz ks. J. Pawlicki, czując się już mocno osłabionym i znużonym, uprosił sobie pozwolenie przeniesienia się z Warszawy do Włocławka¹⁰². Ten fakt przyczynił się prawdopodobnie do pewnej stagnacji w życiu biblioteki, która nastąpiła po wielu latach wspaniałego rozwoju. W pełnych smutku i goryczy słowach swoich wspomnień o ostatnich chwilach przed kasatą Zgromadzenia, ks. Ł. Janczak tak opisuje stan biblioteki w dwanaście lat po cytowanym liście A. Dorobisa: *Była biblioteka liczna, niedostępna jednak dla młodych kapłanów; fundusze i kapitały zabrane przy kasacie przez rząd ruski nie były użyte na kształcenie młodszych braci. Nie prenumerowano ważniejszych pism periodycznych, mało sprowadzano ksiąg naukowych nowych, nie podawano młodszym kapłanom świeżego pokarmu naukowego*¹⁰³.

Trochę to dziwne, że słowa te wypływają spod pióra księdza, który od września 1863 r. był wiceprefektem biblioteki, a więc być może ostatnim jej opiekunem¹⁰⁴. Jest to prawdopodobnie opinia subiektywna i być może dotyczy przede wszystkim ostatniego wizytatora, ks. Walentego Dmochowskiego, którego ks. Ł. Janczak krytykuje¹⁰⁵.

W 1864 r. Zgromadzenie Księży Misjonarzy zostało skasowane na terenie zaboru rosyjskiego pod zarzutem wspierania powstania styczniowego. Warszawski dom misjonarzy został zlikwidowany. Księży wywieziono do domu emerytów w Łowiczu, a kleryków diecezjalnych przeniesiono do Seminarium Św. Jana, tworząc jedno diecezjalne seminarium duchowne w Warszawie.

¹⁰¹ [A. Dorobis] *Varsaviae...*, s. 133.

¹⁰² *Ksiądz Józef Pawlicki*, „Przegląd Katolicki” 1869 nr 1 s. 6.

¹⁰³ Ł. Janczak, *Wspomnienie ostatnich chwil istnienia w Polsce Zgromadzenia XX Misjonarzy w Domu Głównym przy Kościele św. Krzyża w Warszawie*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1918 s. 255.

¹⁰⁴ ANP zesp. II 6 dz. cyt., s. 263–265: *Mutatio officiorum in Domo Varsaviensi Congr. Mis. ad S. Crucem ex anno 1863 in annus 1864 facta, die 17 Septembris 1863 anno*, s. 263.

¹⁰⁵ Ł. Janczak, *Wspomnienie*, s. 255.

Kasata Zgromadzenia na terenie zaboru rosyjskiego nastąpiła w nocy 27 listopada 1864 r. Biblioteka, zamknięta i opieczętowana, pozostała tymczasem na swoim miejscu. Następnie Komitet Urządzający w Królestwie Polskim decyzją z dnia 5/17 stycznia 1865 r. postanowił oddać bibliotekę na własność Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie. Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej powiadomił o tej decyzji Rektora Akademii dnia 11/23 maja 1865 r. Jednocześnie Konsystorz poinformował: *Z Biblioteki rzezczonej te książki i przedmioty, które mogą się okazać pożyteczne dla Biblioteki Publicznej Warszawskiej i Bibliotek należących do zakładów naukowych a zostających pod zarządem Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego, oddać tym ostatnim z zastrzeżeniem, aby wzamian dla Akademii udzielone zostały dzieła równej wartości z Bibliotek Zarządu Oświecenia Publicznego za wzajemnem porozumieniem się Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych z Komisją Rządową Oświecenia Publicznego*¹⁰⁶.

Decyzja o przeniesieniu biblioteki została wykonana po kilku miesiącach, począwszy od września 1865 r. Po otrzymaniu od władzy edukacyjnej nakazu natychmiastowego opróżnienia sali bibliotecznej w zabudowaniach księży misjonarzy, przewieziono ją w wielkim pośpiechu do Akademii, która od niedawna zajmowała swą nową siedzibę w budynkach skasowanego klasztoru karmelitów. Przewożenie ukończono w grudniu 1865 r. *Pośpiech ten uniemożliwił systematyczne przeniesienie biblioteki, mianowicie ks. Knapiński*¹⁰⁷ *nie miał czasu na działową segregację księgozbioru i stopniowe przewożenie pojedynczych działów. Bibliotekarz nie miał również pomocnika i przeważnie sam jeden pracował*¹⁰⁸. Barbara Wilejszys twierdzi też, że pracę utrudniał brak katalogu i dokładnego inwentarza. Prawdopodobnie misjonarze celowo ukryli katalogi, by utrudnić pracę zaborcom, gdyby chcieli bibliotekę wywieźć lub rozgrabić. Ks. W. Knapiński pracując systematycznie uzyskał to, że przy końcu 1866 r. księgozbiór był już posegregowany, książki ustawione, a prace przy opracowaniu kartkowego katalogu znacznie zaawansowane¹⁰⁹.

Nie jest dokładnie znana wielkość księgozbioru Biblioteki Księży Misjonarzy u Św. Krzyża w Warszawie w chwili kasaty. A. Dorobis w cytowanym liście twierdzi, że już w 1851 r. księgozbiór liczył po-

¹⁰⁶ BS Akta Akademii, dok. cyt., k. 66.

¹⁰⁷ Ks. Władysław Knapiński był bibliotekarzem Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie.

¹⁰⁸ B. Wilejszys, *Biblioteka Akademii Duchownej*, cz. 2 s. 156.

¹⁰⁹ *Tamże*, s. 156.

nad 30.000 książek. Wspomnienie pośmiertne ks. J. Pawlickiego wskazuje na liczbę 40.000 tomów, jako wielkość biblioteki za jego czasów¹¹⁰. Ks. Kasper Słomiński podaje nawet wielkość 50.000¹¹¹. Do biblioteki Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej trafiło ok. 30.000 woluminów¹¹². Była to prawdopodobnie znaczna część księgozbioru, którego resztę rozgrabiono¹¹³. L. Petrzyk wspomina też o resztkach biblioteki, które znajdowały się jeszcze w 1920 r. w jednym z dwu pokoików na wieży kościoła Św. Krzyża¹¹⁴.

Pomieszczenia Biblioteki Akademii Duchownej były jednak zbyt szczupłe, aby pomieścić tak bogaty księgozbiór. Na potrzeby biblioteki trzeba było zająć przyległy korytarz i pokoje.

Budynki misjonarskie w Warszawie zostały po kasacie przebudowane i rozbudowane dla celów rosyjskiego gimnazjum. *W miejscu, gdzie dawniej była wielka biblioteka misjonarska urządzono główną bramę wchodową z hallem i wspaniałymi schodami*¹¹⁵. Jest to druga dotychczas znana informacja o lokalizacji biblioteki w budynkach przy Krakowskim Przedmieściu.

W 1867 r. została zamknięta również Akademia Duchowna Rzymsko-Katolicka w Warszawie. Bibliotekę zapieczętowano i zdecydowano o jej wywiezieniu do Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Petersburgu. W okresie przed II wojną światową panowało przekonanie, że część biblioteki Akademii rzeczywiście została wywieziona¹¹⁶. Ks. J. Gaworzewski, misjonarz Prowincji krakowskiej podjął nawet działania rewindykacyjne, korespondując z Ekspozyturą Delegacji Polskiej i z dr Kuntze obecnym przy rewindykacji¹¹⁷. B. Wilejszys, która analizowała źródła dostępne w archiwach polskich i rosyjskich¹¹⁸ ustaliła, że licząca ok. 44.000 woluminów

¹¹⁰ Jeszcze słów kilka, „Przegląd Katolicki” 1869 nr 9 s. 132.

¹¹¹ K. Słomiński, *Kościół i dom św. Krzyża w Warszawie*, ROZ 22:1920, s. 19 (Informacja ta nie jest wiarygodna; w cytowanym artykule jest wiele niecisłości).

¹¹² *Roczne sprawozdanie o stanie Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie, odczytane na akcie uroczystym zamknięcia nauk 1865/66 przez rektora akademii*, „Przegląd Katolicki” 1866 s. 462-464.

¹¹³ A. Schletz, *Działalność kulturalna Misjonarzy Polskich w latach 1651-1864*, „Polonia Sacra” R. 9:1957 nr 2-3 s. 263-300.

¹¹⁴ L. Petrzyk, *Kościół Świętego Krzyża*, s. 98.

¹¹⁵ *Kronika... Warszawa, Konwikt Teologiczny*, ROZ 36:1933 s. 234.

¹¹⁶ W. Kwiatkowski, *Biblioteka archidiecezjalna przy seminarium Św. Jana w Warszawie*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1938 nr 4 s. 224.

¹¹⁷ AMS R-I-10 [Teczka „Biblioteka” – Wypisy z korespondencji ks. J. Gaworzewskiego].

¹¹⁸ B. Wilejszys, *Biblioteka Akademii Duchownej*, cz. 2 s. 156-168.

(w tym ponad 30.000 misjonarskich) biblioteka pozostała w Polsce. Przewiezienie księgozbioru udało się odwiec aż do 1878 r. Stało się tak z pewnością dzięki świadomemu działaniu wielu patriotów, ludzi którzy chcieli ocalić tę bibliotekę dla Kościoła w Polsce i całej ojczyzny. Rok 1878 był przełomowy w polityce rządu carskiego w stosunku do Kościoła katolickiego. Rozpoczęto pertraktacje między Rosją a Watykanem. W tej nowej sytuacji przeniesienie biblioteki Akademii do Petersburga stało się nieaktualne¹¹⁹.

W sierpniu 1878 r. rząd polecił wykonanie spisu książek znajdujących się w dotychczas zamkniętej bibliotece. Pracami kierował dawny bibliotekarz Akademii, ks. W. Knapiński. Opracowywana biblioteka była w ten sposób włączana do Biblioteki Seminarium Duchownego Św. Jana Chrzciciela, które po likwidacji Akademii Duchownej otrzymało jako swoją siedzibę budynki pokarmelitańskie. Prace nad połączeniem bibliotek prowadził ks. W. Knapiński przez 10 lat, aż do czasu, gdy został odwołany do Krakowa na Wydział Teologiczny. W następnych latach ta wielka i cenna biblioteka była w stanie stagnacji. Wiadomo, że wobec trudności w korzystaniu z wielkiego zbioru, którego opracowanie z pewnością nie zostało ukończone, późniejszy kardynał Aleksander Kakowski, będąc jeszcze klerikiem, wyłączył i opracował księgozbiór podręczny dla użytku alumnów¹²⁰.

Księża misjonarze, którzy w 1918 r. powrócili znów do Warszawy, podjęli starania o odzyskanie swojej wielkiej biblioteki. Zachowały się wypisy z korespondencji ks. J. Gaworzewskiego z kard. A. Kakowskim i regensem seminarium Św. Jana z 1922 r.¹²¹ Z fragmentów korespondencji trudno się zorientować, dlaczego nie doszło do zwrotu biblioteki. W ostatecznym jednak rozrachunku historycznym dobrze się stało, gdyż podczas II wojny światowej zabudowania księży misjonarzy wraz z kościołem Św. Krzyża zostały całkowicie zniszczone, a budynki pokarmelitańskie wraz z biblioteką seminarium Św. Jana zawierającą bibliotekę na szczęście ocalały.

Po wojnie przeniesiono bibliotekę seminaryjną do nowych pomieszczeń dobudowanych wcześniej do budynków poklasztornych przez kard. Kakowskiego. W nowych warunkach rozpoczęto systematyczne opracowanie posiadanych zbiorów. Prace te trwają do chwili obecnej.

Na jesieni 1994 r. cała Biblioteka Seminarium Duchownego Św. Jana Chrzciciela (nazywana oficjalnie Biblioteką Seminarium Me-

¹¹⁹ *Tamże*, s. 165.

¹²⁰ W. Kwiatkowski, *Biblioteka archidiecezjalna*, s. 225 (w artykule opisano dalsze losy tej Biblioteki do roku 1938).

¹²¹ AMS R-I-10 [Teczka]..., dok. cyt.

tropolitalnego Archidiecezji Warszawskiej) została przeniesiona do nowych pomieszczeń seminarium na Bielanach w Warszawie przy ul. Dewajtis 3. W ten sposób również dawna biblioteka misjonarzy znajduje się obecnie na Bielanach.

Jak już wspomniano, książki z Biblioteki Księży Misjonarzy nie stanowią obecnie wydzielonego zbioru, lecz są przemieszane z książkami pochodzącymi z innych skasowanych klasztorów, które trafiły do bibliotek Akademii Duchownej i Seminarium Św. Jana. Wykonany w latach powojennych katalog większej części tego zbioru rzadko posiada informacje proveniencyjne. Książki misjonarskie można jednak wyróżnić oglądając poszczególne egzemplarze, mają one bowiem wyraźne znaki własnościowe.

3 Znaki własnościowe

Zachowany w dużej części księgozbiór Biblioteki Księży Misjonarzy ukazuje kilka typów znaków własnościowych stosowanych przez różnych bibliotekarzy w różnych epokach. Widać, że książki były starannie znakowane i do dziś są łatwe do jednoznacznego rozpoznania wśród innych przechowywanych w Bibliotece Seminarium Duchownego Św. Jana Chrzciciela w Warszawie.

Najstarszy „Ex libris” misjonarski znajdujemy na kilku książkach pochodzących z datowanego daru scholastyka chełmińskiego ks. Złotnikowicza (lub Złotnikiewiczza) z 1694 r. (fot. 1) Napis ten jest starannie wykaligrafowany łacińską minuskułą. Na tych dziełach, poniżej ekslibrysu lub na nowej karcie (fot. 6–7), znajduje się notatka rękopiśmienna kursywą, informująca o pochodzeniu książki i roku jej przekazania do biblioteki.

Najpowszechniejszą formą oznaczenia własności misjonarskiej na książkach był ręczny wpis dokonywany w dolnej części strony tytułowej (fot. 2–4). Wpis posiadał kilka wariantów ale zawsze o podobnej treści np. „Ex libris Congr. Miss. Domus Varsaviensis ad S. Crucem” lub „Ex Libris Congr. Missionis Varsavien. ad S. Crucem”. Ten ręczny napis przeplatał się z drukowanymi fragmentami tytułu lub znajdował się po obu stronach umieszczonego tam znaku graficznego. Mógł też być umieszczony na marginesie grafiki ozdabiającej pierwszą stronę książki (fot. 4). Najczęściej napis jest wykonany pismem mało starannym. Znajdujemy tam wiele charakterów pisma ówczesnych bibliotekarzy. W przypadku pokazanym na fotografii nr 5 napis jest wyjątkowo staranny ale jest to przypadek

odosobniony. Najczęściej wpisy szpecą kartę tytułową. Na fotografii nr 2 widzimy w górnym rogu karty dopisek tym samym charakterem pisma: „Prohibitum”.

Na niektórych grupach książek widać ręczne zapisy uzupełnione datą roczną. Możemy przypuszczać, że w tym właśnie roku książka została wprowadzona do zbioru. Najwcześniejszy taki rok – 1694 – znajdujemy w książkach omówionych już wyżej (fot. 1; 6–7). Daty pojawiają się co kilka lub kilkadziesiąt lat (fot. 8–11). Najpóźniejsza znaleziona dotychczas data to rok 1813. Interesujący dopisek można znaleźć na książkach katalogowanych po śmierci wizytatora Jacka Śliwickiego: „Post fata A. R. D. Śliwicki Visitatoris 1774” (fot. 10).

Na większości książek misjonarskich z warszawskiej biblioteki, na odwrocie pierwszej strony okładki znajdujemy charakterystyczne nalepki. Są one późniejsze niż wpisy ręczne. Prawdopodobnie pochodzą z przełomu wieków XVIII i XIX. Nalepki występują w kilku wariantach różniących się nieznacznie formatem i czcionką. Poza wyraźnym napisem: „Ex Bibliotheca Varsaviensi Congregationis Missionis Ad S. Crucem”, zawierają też trzy rubryki służące do wpisywania symbolu szafy (Armarium), numeru półki (Transtrum) i kolejnego numeru książki (Numerus). Na niektórych nalepkach widać, że symbol szafy będący równocześnie symbolem działu był wydrukowany razem z nalepką, a pozostałe numery są dopisywane ręcznie. Wpisane w ten sposób sygnatury pokrywają się z sygnaturami książek umieszczonych w omówionych wyżej katalogach z lat 1807 i 1808.

Wiele książek misjonarskich posiada również umieszczoną na zewnątrz oprawy – na dole grzbietu – specyficzną nalepkę. Ma ona ramkę z krzyżyków w formie litery „x” i zawiera literowy symbol działu, jego skróconą nazwę oraz numer książki w tym dziale. Na niektórych książkach znajdujemy ślady, że nalepka niegdyś tam umieszczona została później zerwana. Nalepki stanowią ciekawą zagadkę, ponieważ nie odnaleziono dotychczas katalogu, który wskazywałby na takie sygnatury. Być może są one śladem jeszcze jednego układu tego księgozbioru pomiędzy niedatowanym katalogiem z pierwszej połowy XVIII w. a katalogami z początku XIX w. Symbole i nazwy działów widoczne na nalepkach są różne od tych, jakie znajdujemy w wymienionych katalogach. Nalepki nie zawierają wyraźnej informacji o przynależności książki do biblioteki misjonarskiej. Tę informację czerpiemy tylko z pozostałych znaków własnościowych. Nie można więc wykluczyć, że książki te pochodzą z jakiejś wcześniej

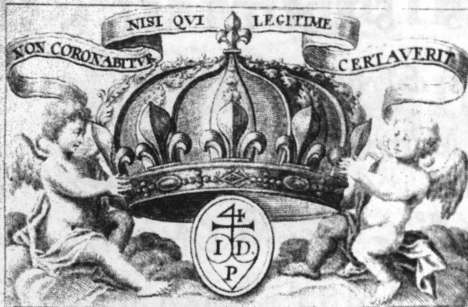
LA VIE *O. 63, 6.*
DE
S. ATHANASE
PATRIARCHE *A-L-N*
D'ALEXANDRIE. *J-6*
N-2

DIVISEE EN DOVZE LIVRES.

Qui comprend encore l'histoire de S. Eustathe d'Antioche, de S. Paul de Constantinople, de S. Hilaire de Poitiers, de S. Eusebe de Verceil, des Papes Jules & Libere, & de plusieurs autres Saints; Avec la naissance & le progrès de l'Arianisme.

Par M. GODEFROY HERMANT, Docteur en Theologie,
de la Maison & Societé de Sorbonne, & Chanoine
de l'Eglise de Beauvais.

Ex Libris TOME SECOND. *Congreg. Missions*

A PARIS,
Chez JEAN DU PUIS, rue Saint Jacques,
à la Couronne d'or.

M. DC. LXXI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DV ROY.

3. Godefroy Hermant, *La vie de St. Athanase*, t. 2, Paris 1671. Obecna sygnatura O.63.6. Fot. Jacek Stopiński.

Ex libris 10

IS VIII.
tum.

*s scatebat tum in cantu
litera castigatum.*

L I S.

*Ex Libris
Congreg. Missionis
Varzavienj ad
S. Crucem*

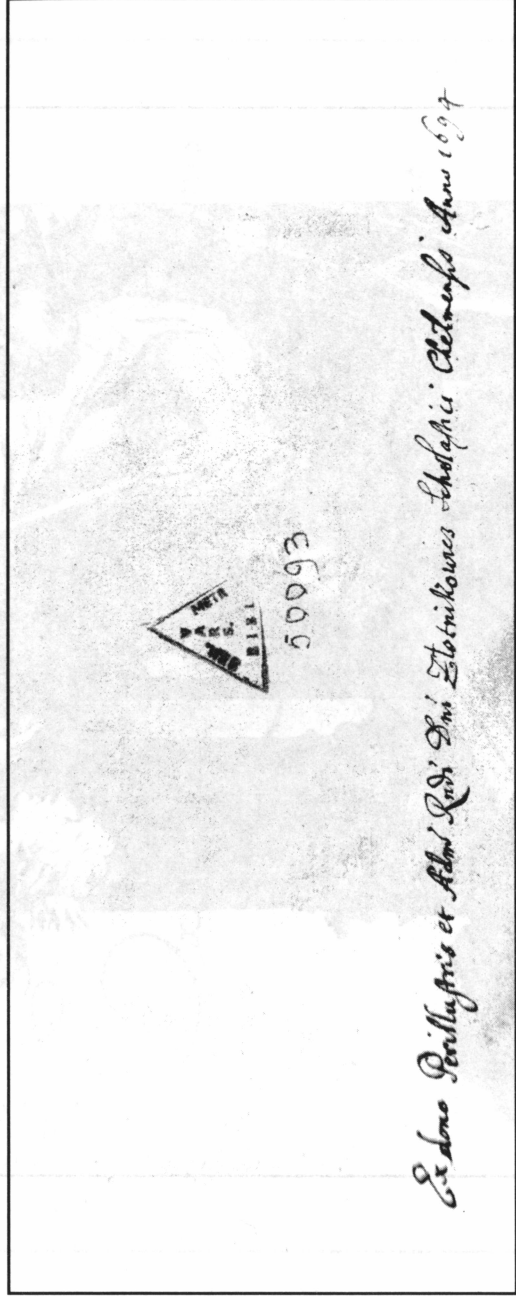
4. *Antiphonarium Romanum iuxta Braviarium...*, Pars Hyemalis, Paris 1660. Obecna sygnatura G.18.18. Fot. Jacek Stopiński.

Ex libris
Congregationis
Miffionis
Sarsaviensis
Comus

5. Cornelius a Lapide, *Commentaria in Salomonis Proverbia*, Antverpiae 1671. Obecna sygnatura A.5.2. Fot. Jacek Stopiński.

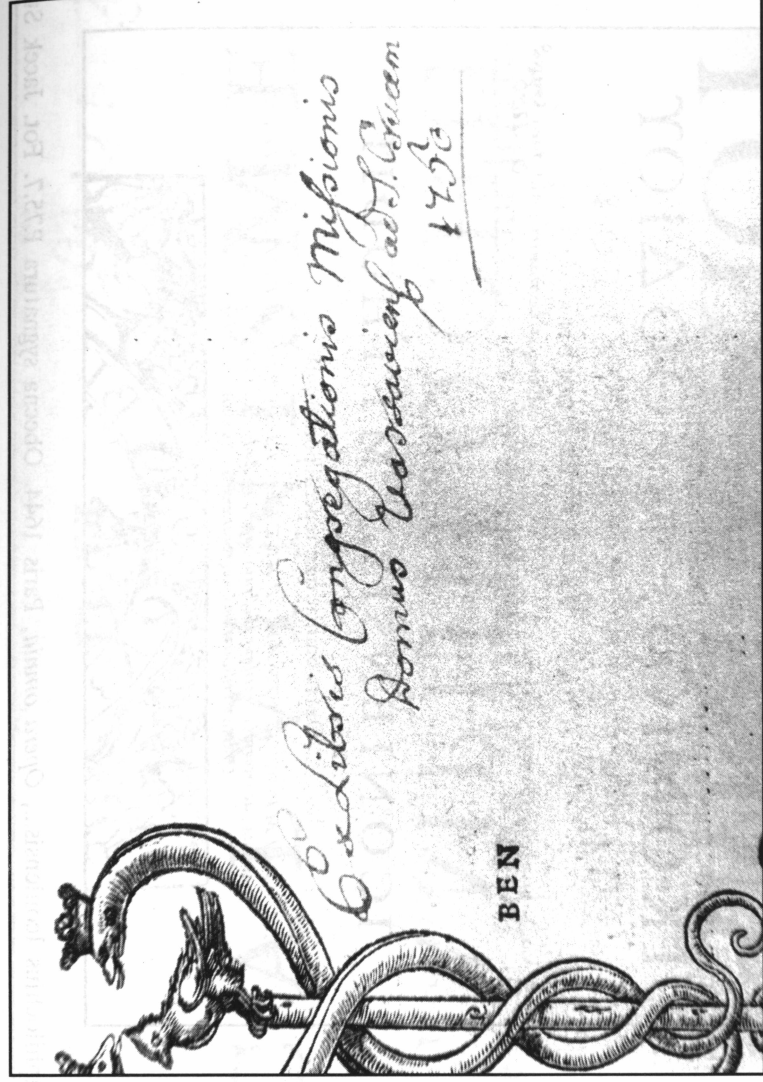

6. Cornelius a Lapide, *Commentaria in quatuor prophetas maiores*, Antverpiae 1676. Obecna sygnatura A.5.4. Fot. Jacek Stopiński.

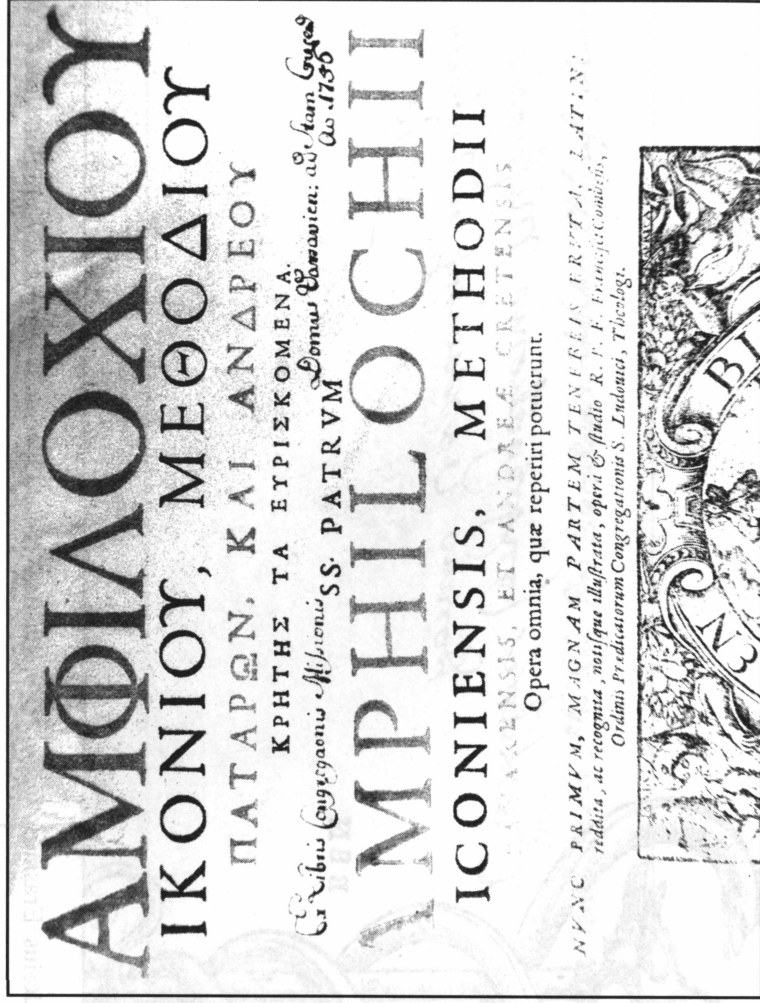

Ex dono Perillignis et Albi Rudi Dni Stopnickorum Scholastici Althomae Anno 1697

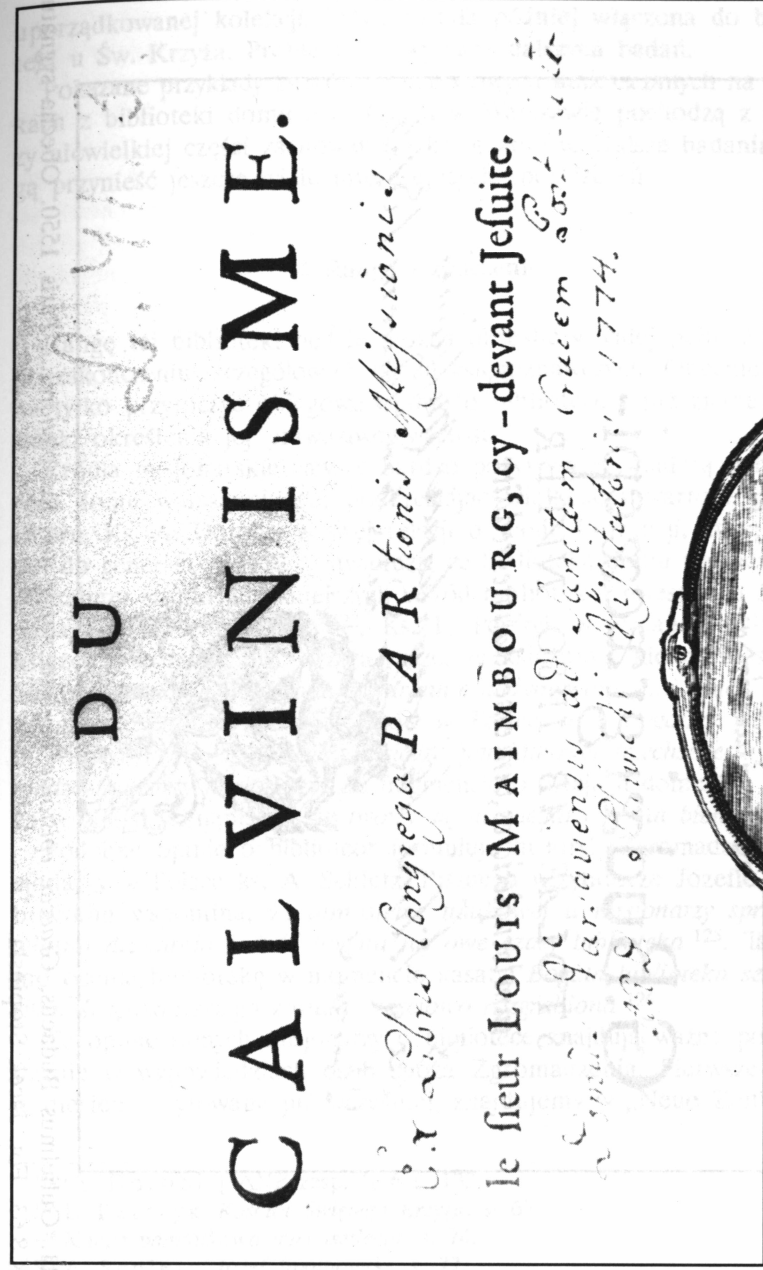
7. Cornelius a Lapide, *Commentaria in quattuor prophetas maiores, Antverpiae 1676*. (Obecna sygnatura A.5.4). Fot. Jacek Stopiński.

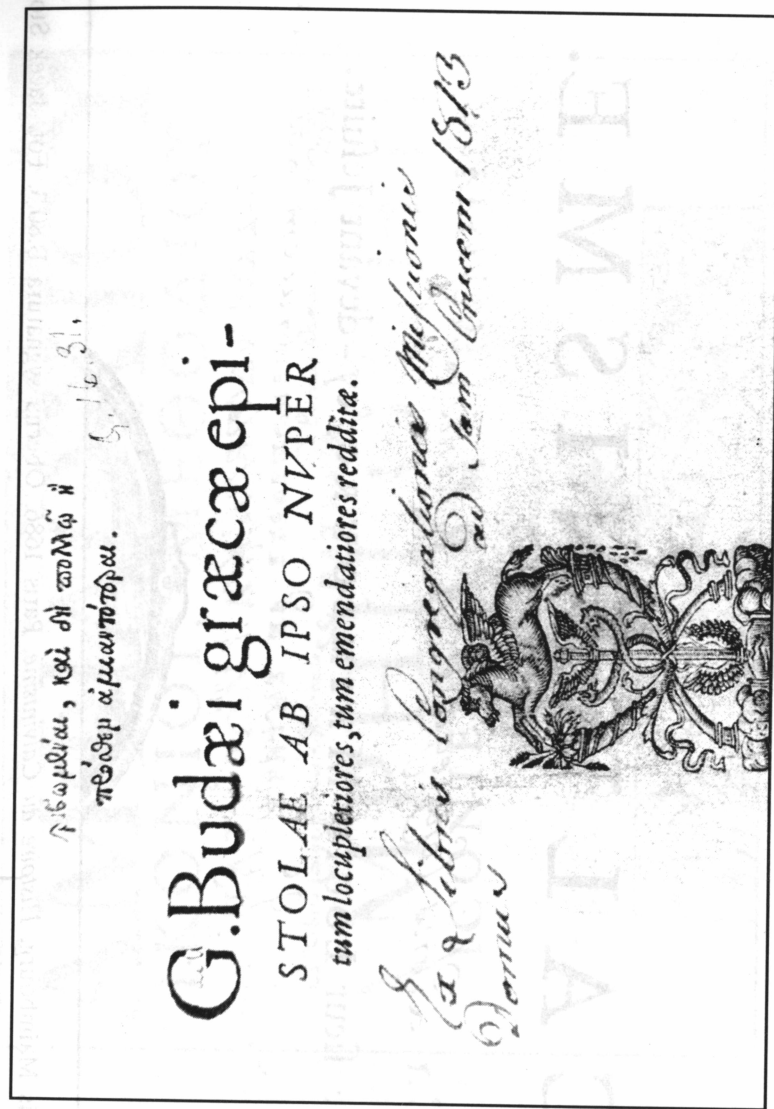
8. Desiderius Erasmus, *Opera*, t. 9, Basilea 1540. Obecna sygnatura F.72.1. Fot. Jacek Stopiński.

9. Amphilochius Iconiensis..., *Opera omnia*, Paris 1644. Obecna sygnatura P.75.7. Fot. Jacek Stopiński.

10. Louis Maimbourg, *Histoire du Calvinisme*. Paris 1686. Obecna sygnatura B.80.3. Fot. Jacek Stopiński.

11. Guilielmus Budæus, *Græcæ epistolæ ab ipso nuper tum locupletiores...*, Paris 1550. Obecna sygnatura K.8.63. Fot. Jacek Stopiński.

uporządkowanej kolekcji, która została później włączona do biblioteki u Św. Krzyża. Problem ten wymaga dalszych badań.

Pokazane przykłady znaków własnościowych umieszczanych na książkach z biblioteki domu Św. Krzyża w Warszawie pochodzą z analizy niewielkiej części zachowanego księgozbioru. Dalsze badania mogą przynieść jeszcze wiele interesujących spostrzeżeń.

4 Ranga i znaczenie

Rangę tej biblioteki będzie można określić w całej pełni dopiero po zakończeniu szczegółowych badań księgoznawczych. Obecnie można tylko przytoczyć obiegowe opinie o bibliotece i już znane przesłanki określenia jej prawdziwej wartości.

Źródła misjonarskie zawsze bardzo pozytywnie świadczą o bibliotece domu warszawskiego, podkreślając wielkość i wartość księgozbioru. Ks. A. Dorobis w swej relacji o stanie Prowincji, którą przesłał do generała w 1852 r. stwierdza, że biblioteka domu warszawskiego zalicza się do znaczniejszych wśród bibliotek Królestwa, i że posiada bardzo cenne dzieła¹²². Ks. L. Petrzyk w wydanej w 1920 r. książce o kościele Św. Krzyża pisze, że księżom i klerykom służyła biblioteka zwolna dobierana i starannie utrzymywana (...) jeden z najpokaźniejszych wtedy księgozbiorów w Polsce, a najbogatszy wówczas w Warszawie¹²³. Również w *Księdze pamiątkowej trzechsetlecia Zgromadzenia Księży Misjonarzy*, we fragmencie o dziejach domu Św. Krzyża w XVIII w. napisano, że tworzy się tu wielka i cenna biblioteka¹²⁴.

Podobne opinie o bibliotece formułuje historyk Zgromadzenia misjonarzy w Polsce ks. A. Schletz. Pisząc o wizytatorze Józefie Jakubowskim wspomina, że *atmosfera naukowej u misjonarzy sprzyjała: własna drukarnia i dość bogata na owe czasy biblioteka*¹²⁵. Tak samo ocenia bibliotekę w momencie kasaty: *Bogata biblioteka seminarium świętokrzyskiego została częściowo rozgrabiona*¹²⁶.

Te opinie samych misjonarzy o bibliotece znajdują ważne potwierdzenie w wypowiedziach osób spoza Zgromadzenia. Pierwsze takie doniesienie, cytowane już wcześniej, znajdujemy w „*Neue Zeitungen*

¹²² [A. Dorobis] ANP zesp. II 6 s. 133.

¹²³ L. Petrzyk, *Kościół Świętego Krzyża*, s. 67.

¹²⁴ *Księga pamiątkowa trzechsetlecia*, s. 74.

¹²⁵ A. Schletz, *Józef Jakubowski*, s. 77.

¹²⁶ A. Schletz, *Działalność kulturalna*, s. 300.

von gelehrten Sachen” z 1748 r., gdzie napisano, że dzięki staraniom Piotra Jacka Śliwickiego znajdująca się w domu misyjnym biblioteka powiększyła swoje zbiory o cenne książki i rękopiśmienne dzieła¹²⁷. J. D. Janocki w *Leksykonie uczonych* wspomina, że ks. J. Maszterowski uporządkował w domu warszawskim znajdujący się tam zasób bardzo cennych książek¹²⁸. Hugo Kołłątaj w swym dziele *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III* chwali seminarium misjonarskie, i porównując je z innymi wskazuje, że tylko u misjonarzy klerycy mogli wiele czytać, dysponując bibliotekami wyposażonymi w pożyteczne dzieła¹²⁹. Ważna jest opinia bpa Józefa Miaskowskiego, który wizytował obydwie warszawskie seminaria duchowne na życzenie Kamery Pruskiej. Odpowiadając na projekt ich reorganizacji pisze: *Z pomiędzy duchownych zgromadzeń, jedno Księży Misjonarzy uważam za najzdolniejsze do utrzymywania nauk duchownych w wysokim stopniu. (...) Pomocą im do tego być może liczna i obfita w najlepsze dzieła biblioteka*¹³⁰.

Joachim Lelewel w *Bibliograficznych ksiąg dwoje* wymienia warszawską Bibliotekę Księży Misjonarzy wśród nowych bibliotek, które tak żywo wzrosły, że najstarszym wyrównywały, i stawia ją co do wielkości na równi z biblioteką pijarską w Warszawie¹³¹. Julian Bartoszewicz, opisując kościoły warszawskie, stwierdza, że kościół Św. Krzyża posiada piękną bibliotekę, podobno jedną z najbogatszych w Warszawie¹³². Rektor zaś Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie, która przejęła bibliotekę misjonarską po kasacie Zgromadzenia pisał w roku 1866: *Niepodobna także przemilczeć znakomitego powiększenia biblioteki akademickiej przez przyłączenie do niej bogatego księgozbioru pozostałego po XX Misjonarzach Warszawskich*¹³³.

Zachowany do dziś księgozbiór Biblioteki Księży Misjonarzy świadczy o tym, że mogła ona być w swoim czasie dobrym warsztatem naukowym dla teologów i przedstawicieli innych dziedzin wiedzy. Była to biblioteka domu, w którym istniały dwa seminaria duchowne. Służyła

¹²⁷ „Neue Zeitungen von gelehrten Sachen” 1748 s. 108 (cytat za: J. Jarzęcka, *Obraz życia umysłowego Rzeczypospolitej*, s. 36).

¹²⁸ J. D. Janocki, *Lexicon*, s. 105.

¹²⁹ H. Kołłątaj, *Stan Oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, Wrocław 1905 s. 152.

¹³⁰ W. Kwiatkowski, *Sprawa pruskiej reorganizacji seminariów duchownych w Warszawie 1798–1802*, Warszawa 1936 s. 132.

¹³¹ J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, cz. 2, Wilno 1926 s. 111.

¹³² J. Bartoszewicz, *Kościoły warszawskie*, s. 62.

¹³³ *Roczne sprawozdanie o stanie Akademii Duchownej*, s. 482.

księżom profesorom przygotowującym wykłady. Książki wypożyczali też klerycy do pracy indywidualnej i do wspólnego czytania w refektarzu.

Trzeba jednak pamiętać, że ówczesne seminaria duchowne były nieco innymi zakładami formacji kleru niż obecnie. W XVIII w. nauka trwała w nich dwa lata a studia te miały na celu przygotowanie duszpasterzy dla wiernych tamtej epoki¹³⁴. Władysław Kwiatkowski twierdzi, że nie były to wyższe zakłady teologiczne¹³⁵. Chociaż, jak pisze A. Schletz¹³⁶, większość dygnitarzy kościelnych z drugiej połowy XVIII w. była wychowankami misjonarzy, to jednak swoją wiedzę teologiczną wyniesioną z seminarium uzupełniali własnymi lekturami, albo studiami na innych uczelniach polskich i zagranicznych. Nie rozważając jednak w tym miejscu programu kształcenia alumnów można postawić tezę, że Biblioteka Księży Misjonarzy była kompletowana jako warsztat naukowy o większym zakresie i dla szerszego kręgu czytelników niż tylko profesorowie i słuchacze wykładów w seminariach duchownych. Korzystali z biblioteki duchowni z innych instytucji naukowych. Znał ją dobrze bp Józef Andrzej Załuski. W jego bibliotece było kilka ofiarowanych mu lub pożyczonych druków i rękopisów z biblioteki misjonarzy¹³⁷. Jako wypożyczający jest też w katalogu biblioteki zapisany Jan Albertrandi¹³⁸. Jak już wspomniano poprzednio, z biblioteki korzystali również czytelnicy świeccy.

Księża misjonarze brali udział w działalności Komisji Edukacji Narodowej i Towarzystwa Do Ksiąg Elementarnych¹³⁹. W tych pracach na pewno pomocnym warsztatem była własna biblioteka. Począwszy od ks. P. J. Śliwickiego¹⁴⁰ i J. Maszterowskiego, należących do „kręgu Biblioteki Załuskich”, wszyscy związani z biblioteką księcia odegrali ważną rolę w dziejach swojego Zgromadzenia i warszawskiego ruchu umysłowego. Również nazwiska księży: S. Wolińskiego, M. Sie-

¹³⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 6. *Czasy nowożytne. Kościół w okresie Absolutyzmu i Oświecenia*, Lublin 1985 s. 117.

¹³⁵ W. Kwiatkowski, *Biblioteka Archidiecezjalna*, s. 215.

¹³⁶ A. Schletz, *Współpraca Misjonarzy z Komisją*, s. 28.

¹³⁷ Por. przyp. 56.

¹³⁸ AAW 50 [Katalog i księga wypożyczeń]... k. 4.

¹³⁹ A. Schletz, *Współpraca Misjonarzy z Komisją*, (opracowanie poświęcone temu tematowi).

¹⁴⁰ J. Śliwicki na przykład wchodził w skład komisji egzaminacyjnej podczas „obrony tez geometrycznych przez Stefana Dembowskiego (...), która miała miejsce dnia 14 listopada 1745”, o czym donoszą „Neue Zeitungen von gelehrten Sachen” z 1746 r., s. 35–36; Zob. J. Jarzęcka, *Obraz życia umysłowego*, s. 183.

mieńskiego, J. Jakubowskiego, M. Symonowicza, P. Rzymkiego czy J. Pawlickiego pojawiają się w piśmiennictwie w kontekście ważnych wydarzeń narodowych, politycznych i naukowych.

Biblioteka Księży Misjonarzy służyła od 1816 r. nowo powstałej Wyższej Szkole Teologicznej, która rozpoczęła swe funkcjonowanie w budynkach misjonarskich przy Krakowskim Przedmieściu. Szkoła ta wkrótce przeistoczyła się w Wydział Teologiczny nowo powstałego Uniwersytetu Warszawskiego, który nadal korzystał z księgozbioru misjonarskiego¹⁴¹. O uznaniu przez współczesnych rangi biblioteki świadczą m. in. ofiarowywane jej w testamentach księgozbiory. Wśród wspomnianych wcześniej spuścizn były np. bogate księgozbiory dziekana Kapituły Warszawskiej ks. Krzysztofa Żórawskiego i ks. biskupa Grzegorza Zacharyaszewicza. Swoją księgozbiór zapisał również bibliotece wizytator Józef Jakubowski. Zachował się też spis książek Aleksandra Kunigha, buchaltera kancelarii hrabiów Zamoyskich, które po śmierci właściciela w 1855 r. ofiarowane zostały bibliotece misjonarzy¹⁴².

Dla określenia wartości biblioteki misjonarskiej najważniejsze jest odczytanie zasad i kryteriów gromadzenia zbiorów. Ich zrozumienie może być wynikiem dalszych badań nad biblioteką. Warto w tym miejscu przytoczyć opinię J. Lelewela: *Młodsze zgromadzenia, jezuitów, misjonarzy, pijarów (...) napelniły się bardzo rozmaitemi XVIII-go wieku dziełami, i w pozyskaniu ich doskonalsze niż którekolwiek były, a naukowa i szkolna potrzeba sprawiała, że nie tyle religijnych, co filozoficznych, historycznych, scienceficzných, nareszcie francuskich belles lettres wchodziło: a pijarskie i misjonarskie sprowadzaniem tym francuziały niejako*¹⁴³. Ważne są tu również wnioski M. Łusakowskiej z analizy jednej części katalogu biblioteki z 1808 r. Na podstawie zgromadzonego piśmiennictwa Autorka twierdzi, że była ona typową biblioteką okresu oświecenia¹⁴⁴. Misjonarze zbierali książki z wielu krajów i z różnych okresów¹⁴⁵. Wykazywali też zamiłowania bibliofilskie¹⁴⁶ i byli tolerancyjni. W ich księgozbiorych znajdowała się np. książka włoskiego autora Gaetano Filangieri *Nauka o prawodawstwie*, która była na indeksie kościelnym¹⁴⁷.

¹⁴¹ B. Wilejszys, *Biblioteka Akademii Duchownej*, cz. 1 s. 80–82.

¹⁴² AAW 1067–3 Książki po śp. A. Kunigh.

¹⁴³ J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 2 s. 111.

¹⁴⁴ M. Łusakowska, *dz. cyt.*, s. 74.

¹⁴⁵ *Tamże*, s. 109.

¹⁴⁶ *Tamże*, s. 110.

¹⁴⁷ *Tamże*, s. 93.

Księgozbiór biblioteki był niewątpliwie bardzo cenny. Znajdowało się tam kilka inkunabułów oraz podstawowe pisma ojców Kościoła, inne dzieła teologiczne, prawne i historyczne. Cenne też były niektóre rękopisy, np. Pięcioksiąg i Biblia z XIV w., rękopis Historii Długosza, Syndikon Ecclesiae Polonae¹⁴⁸. Ojciec Pitra, benedyktyn z Solesmes, późniejszy bibliotekarz Biblioteki Watykańskiej, zwiedzając warszawską bibliotekę uznał w niej wydział liturgiczny za szczególniejszym odznaczający się doborem¹⁴⁹. Trzeba jednak wspomnieć, że w bibliotece misjonarskiej, jak i uniwersyteckiej, brakowało pewnych dzieł niezbędnych nowo utworzonemu Wydziałowi Teologicznemu, co zgłosił jego dziekan podczas posiedzenia Rady Ogólnej Uniwersytetu w dniu 26 lipca 1817 r.¹⁵⁰

Znane źródła, o zróżnicowanej wiarygodności i stopniu dokładności, podają następujące dane o liczebności biblioteki w różnych okresach (liczby prawdopodobnie dotyczą woluminów):

- 1533 — katalog prawdopodobnie z poł. XVIII w.¹⁵¹
- 12.000 — stan biblioteki w okresie wizytatorstwa ks. Mikołaja Siemieńskiego (1774–1778)¹⁵².
- 11.528 — katalog z 1807 r. zawiera opisy 2643 dzieł w 5028 wol.¹⁵³
- katalog z 1808 r. zawiera opisy 4020 dzieł w 6500 wol.¹⁵⁴
- 12.032 — liczba tomów podana przez Gołębiowskiego w wyd. II *Opisania historyczno-statystycznego Miasta Warszawy z 1827 r.*¹⁵⁵
- 20.000 — informacja podana przez J. Lelewela w tomie 2 *Bibliograficznych ksiąg dwoje* wydanym w 1826 r.¹⁵⁶
- 23.000 — liczba książek, którą podaje M. Nowodworski opisując bibliotekę prawdopodobnie w okresie wizytatorstwa ks. Pawła Rzymkiego (1826–1833)¹⁵⁷.

¹⁴⁸ *Księga pamiątkowa trzechsetlecia*, s. 82. Rękopis Kroniki Długosza niestety zaginął.

¹⁴⁹ Jeszcze słów kilka, „Przegląd Katolicki” 1869 nr 9 s. 133.

¹⁵⁰ B. Wilejszys, *Biblioteka Akademii Duchownej*, cz. 1, s. 82 (informację tę Wilejszys czerpie z książki R. Gerber, *Księga protokołów Rady Ogólnej Uniwersytetu Warszawskiego 1817–1819*, Warszawa 1958 s. 29–30).

¹⁵¹ Zob. przypis 47.

¹⁵² Zob. przypis 63.

¹⁵³ Z autopsji katalogu AAW 123 — zob. przypis 19.

¹⁵⁴ Obliczenia M. Łusakowskiej (*dz. cyt.*, s. 38) na podstawie katalogu AAW 47 — zob. przypis 7.

¹⁵⁵ Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne Miasta Warszawy*, Warszawa 1827 s. 152.

¹⁵⁶ J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, s. 111.

¹⁵⁷ Zob. przypis 87.

- ponad 30.000 – wiadomość podana w relacji wizytatora Andrzeja Dorobisa z roku 1852¹⁵⁸.
- do 40.000 – za czasów bibliotekarza ks. Józefa Pawlickiego (1822–1853), ilość książek podana we wspomnieniu pośmiertnym¹⁵⁹.
- 50.000 – informacja ma dotyczyć roku kasaty, ale wydaje się mało precyzyjna i przesadzona, podobnie jak i inne informacje z artykułu K. Słomińskiego¹⁶⁰.
- 30.000 – liczba książek, jakie zostały przewiezione do Biblioteki Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie, podana w sprawozdaniu rektora tej uczelni na zakończenie roku akademickiego 1865/66¹⁶¹.

Powyższe niedokładne i nie w pełni wiarygodne dane świadczą jednak o tym, że Warszawska Biblioteka Księży Misjonarzy zawierała księgozbiór liczny i ciągle wzbogacany.

Oglądając dziś „cudem” ocalale dzieła nie można oprzeć się przekonaniu, że ta starannie gromadzona kolekcja była prawdziwym klejnotem kultury religijnej Warszawy wieku XVIII i XIX¹⁶². Biblioteka Księży Misjonarzy czeka na pełne opracowanie i ukazanie jej wartości.

¹⁵⁸ Zob. przypis 93.

¹⁵⁹ Jeszcze słów kilka, „Przegląd Katolicki” 1869, nr 9, s. 132.

¹⁶⁰ Zob. przypis 111.

¹⁶¹ Zob. przypis 112.

¹⁶² Dużą rangę Warszawskiej Biblioteki Księży Misjonarzy podkreśla ostatnio Elżbieta Słodkowska, *Biblioteki w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1996. Jest to 11 pozycja z serii „Z dziejów kultury czytelnictwa w Polsce”, wydawanej przez Instytut Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej.

FR. KRZYSZTOF GONET

The Warsaw Library of the Fathers Vincentians

Summary

This is an updated report on the state of research on the Library of the Vincentians in Warsaw. The origins of the library apparently date back to the arrival of the first Fathers of the Mission in Poland and their taking over the Church of the Holy Cross in Warsaw. The Library flourished in the 18th century, when the Warsaw Province of the Congregation was headed by Father Piotr Jacek Śliwicki (1739–1774), a friend and collaborator of Józef Andrzej Załuski (founder of the famous Załuski Library). In 1864 the Russian authorities issued a ban against the Congregation of the Mission in the Congress Kingdom and ordered its library to be closed. Shortly before its liquidation it held c. 30,000 volumes; most of them have been incorporated into the collection of the Library of the Warsaw Catholic Seminary.

Apart from presenting its short history, the author reviews briefly the sources (some of them hitherto unknown) and critical studies that deal with the Vincentian Library. He also includes a section on its characteristic bookmarks. Finally, he brings together a wide spectrum of old and more recent opinions on the rank and value of the Vincentian collection.

The article has the character of a progress report. It is to be hoped that further research into the history of the Vincentian Library will result in a comprehensive assessment of its role in the history of the Catholic Church and Polish scholarship in the 18th and 19th century.

Translated by A. Branny